

Strövtåg i nordisk språkvetenskap

Föredrag från det 6:e studentkollokviet
i nordisk språkvetenskap
Stockholm, 26.–27. Mai 2001

Herausgegeben von
Jurij Kusmenko und Sven Lange

Berlin 2002

INHALT

Kristina Kotcheva/ Michael Rießler	VORWORT	5
Sven Lange (Stockholm)	BETYDELSESTRUKTUREN HOS POLYSEMA ORD I SAOB	7
Kristina Kotcheva (Berlin)	OM BRUKET AV <i>OCH INTE</i> SOM KORREKTIV KONNEKTOR	21
Josefin Bloch (Stockholm)	TRAFIK I BÅDA RIKTNINGARNA – OM STARKA OCH SVAGA VERB	36
Anja Klein (Berlin)	AMERIKANSK IMPORT I NORSK SPRÅKDRAKT. DATASPRÅKET I NORGE	48
Charlotta Brylla (Stockholm)	<i>INBILLNINGSKRAFT</i>. ETT NYCKELORD I TYSK OCH SVENSK ROMANTIK	53
Irina Enders (Berlin)	PARTIKELN <i>pá</i> I FORNISLÄNDSKAN OCH DESS ADVERSATIVA BETYDELSE	68
Michael Rießler (Berlin)	SAMISKT OCH FINSKT SUBSTRAT I NORDSKANDINAVISKA DIALEKTER	78
Rune Palm (Stockholm)	DO ... SECURIM MEAM QUE BREDØX. OM SVENSKAN I LATINSKA ORIGINALDIPLOM FÖRE 1300	91
Jurij Kusmenko (Berlin)	UTVECKLINGEN AV SUFFIGERAD NEGATION I URNORDISKAN	102

VORWORT

Das vorliegende Heft *Strövtåg i nordisk språkvetenskap* enthält neun der Beiträge von Teilnehmerinnen und Teilnehmern des sechsten studentischen Kolloquiums in skandinavistischer Sprachwissenschaft. Als ein Ergebnis der Zusammenarbeit zwischen dem Institut für Nordische Sprachen der Universität Stockholm und dem Nordeuropa-Institut der Humboldt-Universität zu Berlin findet das Kolloquium seit 1996 jährlich statt. Es hat sich als ein Rahmen für die Förderung des wissenschaftlichen Nachwuchses bewährt. Austragungsort des nunmehr sechsten Treffens war Stockholm.

Teilnehmerinnen und Teilnehmer dieses Kolloquiums waren Josefin Bloch, Charlotta Brylla, Sven Lange, Yvonne Lindqvist, Rune Palm (Stockholm) sowie Irina Enders, Piret Frädrich, Anja Klein, Kristina Kotcheva, Jurij Kusmenko und Michael Rießler (Berlin). Wir bedauern, die Beiträge von Piret Frädrich und Yvonne Lindqvist nicht einschließen zu können.

Traditionell erscheinen die Beiträge des Colloquiums in den „Kleinen Schriften des Nordeuropa-Instituts“. Und – inzwischen fast ebenso traditionell – lädt auch dieses Heft ein zu einem nordistischen *smörgåsbord*. Die Artikel spiegeln dabei die große Bandbreite der linguistischen Forschung innerhalb beider Institute wider: Die Beiträge behandeln Themen aus der Lexikologie, Semantik, Morphologie sowie Kontaktlinguistik, wobei sowohl synchrone als auch diachrone Analysen präsentiert werden.

Smaklig måltid!

Kristina Kotcheva / Michael Rießler
Berlin

SVEN LANGE (STOCKHOLM)

BETYDELSESTRUKTUREN HOS POLYSEMA ORD I SAOB

Den viktigaste historiskt inriktade lexikala forskningen rörande de europeiska kulturspråkens ordförråd har utförts eller utförs av redaktionerna vid de stora nationella historiska ordböckerna: DW (*Deutsches Wörterbuch*), OED (The Oxford English Dictionary) och WNT (Woordenboek der Nederlandsche Taal). För svenskans del gäller detta SAOB (*Svenska Akademiens ordbok*) som behandlar det svenska skriftspråket från år 1521 och framåt. Varje ordartikel i SAOB summerar vad som är känt om ett visst ord på såväl uttryckssida som innehållssida. När det gäller artikelns betydelsebeskrivning kan den ses som ett forskningsinlägg. Det som presenteras i ordboksartikeln särskilt ifråga om betydelsestruktur och betydelseutveckling är dock närmast att betrakta som hypoteser, vilka som all annan forskning vilar på tillgängliga källor och tolkning av dessa.

Två läsanvisningar har utarbetats för SAOB, nämligen Ekbo & Loman (1965) och Lundblad (1992), men även de brukarinstruktioner som finns på hemsidorna för DW, OED och WNT bör nämnas i sammanhanget.

Att få ett grepp över ett ords betydelsestruktur och betydelseutveckling i SAOB är inte helt lätt. Syftet med den här uppsatsen är att anvisa ett tillvägagångssätt som ökar ordbokens tillgänglighet och som ger en praktisk och överskådlig bild av såväl betydelsestruktur som den betydelseutvecklingshypotes som varje artikel i ordboken i princip framlägger.

Betydelseutvecklingen kan rekonstrueras med hjälp av:

- Den hierarkiserade momentuppdelningen
- Uppgifterna i etymologiparenteserna

BETYDELSESTRUKTUR I SAOB

Ett ord har ofta flera betydelser. Varje distinkt urskiljbar betydelse hos ett polysemt ord får i SAOB en arabisk siffra som sedan vid behov kan placeras in i ett hierarkiskt system. Tabell 1 återger det hierarkiska systemet för återgivande av betydelsestrukturen hos polysema ord.

Tabell 1. Betydelsehierarki i SAOB

Nivå	Teckentyp		Innebörd	Hierarki
Momentgruppering	Versaler	A, B, C, o. s. v.	betydelser inom samma domän, stilområde, genre	Momentgruppering
Övergruppering	Romerska siffror	I, II, III, o. s. v.	ofta grammatisk indelning men ”grunden...varierar från ord till ord” (Lund- bladh)	Övergruppering
Huvudmoment	Arabiska siffror	1, 2, 3, o. s. v.	Indelning av betydelser	Huvudmoment
Undermoment 1	Latinska bokstäver	a, b, c, o. s. v.		Undermoment
Undermoment 2	Grekiska bokstäver	α , β , γ , o. s. v.		
Undermoment 3	Grekiska + prim	α' , β' , γ' , o. s. v.		

Vi kan således se hur den i tabellen fetstilta ”nivån” **Arabiska siffror** utgör utgångspunkten. Alla polysema ords olika betydelser har en arabisk siffra. För att veta hur många ”huvudbetydelser” ett ord har kan man räkna de arabiska siffrorna. Resten är däremot ett avgörande från fall till fall. Systemet i all sin rikedom aktualiseras inte för alla ord. För *supponera* (S 14612) är det fullt tillräckligt att klargöra polysemin med arabiska siffror utan de strukturerande övernivåerna Versaler eller Romerska siffror och utan undernivåerna Latinska bokstäver, Grekiska bokstäver, Grekiska bokstäver försedda med primecken ('). För *support* (S 14613) behövs inga övernivåer – däremot undernivån Latinska bokstäver. För verbet *surra* (S 14658) har man infört övernivån Romerska siffror, men övernivån Versaler har inte behövts. Ordet kommer ner till undernivån Grekiska bokstäver. O. s. v. O. s. v.

Inplaceringen i systemet styrs av två överordnande dispositionsprinciper, den **historiska** och den **logiska** principen. Den förra utgår från ”vad som etymologiskt kan antas vara den ursprungliga betydelsen” och den senare från tanken på betydelsemässig närhet, d. v. s. artikelförfattaren ”söker föra ihop betydelser som står nära varandra” (Ekbo & Loman 1965, 62). Det är viktigt att påpeka att egentligen grupperas betydelsemomenten efter logiska principer utom i ett fall: den historiska principen bestämmer vilket betydelsemoment som ska stå först (ibid., 61). Jag ska kommentera termerna historisk och logisk nedan.

I OSA-rapporten *SAOB – en bok för hela folket* (2000) meddelar OSA-redaktionen att ”någon genomgripande kontroll av strukturen i betydelseträden” ännu inte gjorts. Vidare att:

Antalet moment per artikel ökar märkbart fr. o. m. bokstaven I. Fram till början av 30-talet tar man med ca 4-7 moment per artikel. Under en lång period ligger sedan

genomsnittet på över 10 moment per artikel med en topp på bokstaven L (1939-1942) då snittet är 15 moment. En kraftig minskning av momenten sker från och med 50-talet då betydelsebeskrivningen blir lika mager som före 30-talet. Den allmänna ökningen från och med bokstaven R gäller alltså inte för antalet betydelsemoment. Enligt Bengt Sigurd (Allén et. al 1986, s. 183) "kan [man] observera en successiv ändring i SAOB genom att den redaktionella texten har fått en allt större proportion av utrymmet". Statistiken från OSA-databasen visar på att denna ökning inte gäller den redaktionella texten i definitionerna.

Eftersom SAOB förmodligen ändrat sina rutiner under årens lopp, vilket citatet antyder, förmodligen p. g. a. yttre gissningsvis ekonomiska anledningar, är vår bild av ett ords polysemi ytterst avhängig vilka materiella resurser som stått ordboken till buds. Mycket pengar - rik polysemi!

BLANKETT FÖR BETYDELSESTRUKTUR

För att underlätta för SAOB-användaren att få grepp om betydelsestrukturen för ett polysemt ord i ordboken har jag konstruerat en "blankett" som han/hon kan fylla i med uppgifter från SAOB. Blanketten går att använda i ett vanligt ordbehandlingsprogram. Den har emellertid nackdelen att sidan "tar slut" i lodriktningen, d. v. s. för ord med särdeles många betydelser på flera undermomentsnivåer.

Låt oss illustrera blanketten med ett ganska enkelt exempel – ordet *revel* (som också diskuteras i Ekbo & Loman 1965, 59). Se bilaga 1.

Av blanketten framgår tydligt att ordet strukturerats på nivån Romerska siffror (som är den näst översta nivån i systemet) inte på "grammatisk" grund utan snarare på "semantisk grund" (jfr. Lundbladh 1992, 16) varvid fem betydelser på logisk grund sammanförts till betydelsen 'bjälke'; tre betydelser har sammanförts med betydelsen 'förhöjning i terräng'. Ytterligare en betydelse finns bokförd för ordet (III), nämligen 'torrare bälte i myr'. Denna betydelse har egen etymologiparentes. Artikeln *revel* får i Ekbo & Loman illustrera den *historiska principen*. Betydelse (I) 'bjälke' är den konkreta, 'egentliga' betydelsen, vilken i artikeln postuleras allmänhistoriskt vara den äldsta betydelsen och får därför enligt den "historiska principen" stå först i artikeln. Betydelsen 'bjälke' är dock inte den äldst belagda betydelsen av ordet i svenskan. Äldsta belägget (från 1541) hänför sig till den (postulerat) senare utvecklade, oegentliga eller överförda betydelsen: 'förhöjning i terräng' (II).

En vanlig missuppfattning hos den ovane brukaren av ordboken är att betydelsemomenten följer kronologin, d. v. s. det äldsta svenska beläggets betydelsemoment åtföljs av det näst äldsta o. s. v. En sådan kronologisk sortering skulle emellertid ge följande:

1541 rev på havsbotten

(1708 stenrevel)

1723 långsträckt upphöjning i terräng

1790 stång l. stock

1790 lång smal ribba

1868 tvärså på dörr

1899 torrare bälte i myr

1933 tillhörigt fackområdet vävnad

1938 trälist

Blanketten underlättar således att undanröja missuppfattningen att den *historiska* sorteringen skulle vara densamma som den *beläggkronologiska*. Eftersom den historiska principen i praktiken endast berör det första betydelsemomentet vore det kanske därför bättre om vi i stället kallade denna princip för ”principen för angivande av ordets ursprungliga betydelse” eller ”*ursprungsbetydelseprincipen*”. Termen *logisk* princip är inte heller särskilt lyckad då den på något sätt även är implicerad i den historiska (eftersom fastställandet av ursprungsbetydelsen ofta vilar på ett logiskt resonemang - ehuru ytterst med stöd etymologiska uppgifter). Varför inte hädanefter kalla den logiska principen för ”*närhetsprincipen*”?

Hur komplicerad kan då betydelseutredningen bli i SAOB? Ekbo & Loman diskuterar några exempel – orden *repa* och *reda*. Ordet *repa* får illustrera hur både den historiska och den logiska principen kommer till användning. Ordet bedöms som ett ”etymologiskt ytterst svårbemästrat ord, där grupperingen av materialet måste kompletteras och kommenteras genom olika parentetiska tillägg”. Ordet *reda* får illustrera ett fall där inte ens ett stamträd eller s. k. stemma skulle ge en helt träffande bild av betydelseutvecklingen ”eftersom vissa ord är resultat av en sammansmältning mellan två eller flera grundord” (Ekbo & Loman 1965, 66).

För att mer systematiskt komma underfund om komplexiteten i betydelsebeskrivningen har jag tänkt att närmare granska de polysema ord där SAOB använder ”överstruktureringsnivåer”. Vilka är dessa ord? Vilka egenskaper har de ord som gör att de blir föremål för överstrukturering? Vilken typ av ord har vilket mönster? Vilka samband finns – mellan ålder och hierarki? – ordklass och hierarki? – ordets benägenhet att ingå i grammatiska och semantiska kollokat? Klart intressant vore också att i förlängningen av detta också ta reda på vilka ord som är monosema. De skulle i så fall representera ett närmast terminologiskt inslag i ordförrådet. Här kan jag dock av utrymmesskäl endast ge några exempel på vad jag åsyftar.

Teoretiskt visar min granskning att sammanlagt sexton strukturella mönster (nedan A–P) kan förekomma i SAOB. Om det finns exempel på alla sexton är emellertid i skrivande stund oklart. I fyra tabeller (Tabellerna 2–5) nedan återger jag dessa mönster:

Sammanlagt 53 ord i SAOB följer mönster A–D, där två överstruktureringsnivåer använts, både versaler och romerska siffror. Antalet är framräknat på ordboksartiklarna i de trettioförsta banden: från A till STÅ (Tabell 2).

Tabell 2. Både Versaler och Romerska siffror, exv. *af*; 53 st

	A	B	C	D
Versaler	x	x	x	x
Romerska siffror	x	x	x	x
Arabiska siffror	x	x	x	x
Latinska bokstäver	x	x	x	
Grekiska bokstäver	x	x		
Grekiska + prim	x			

Sammanlagt 521 ord följer mönstren E–H, d. v. s. har enbart överstruktureringsnivån Versaler men inga romerska siffror. (Tabell 3).

Tabell 3. Bara Versaler (inga Romerska siffror) exv. *afgrund*, 521 st

	E	F	G	H
Versaler	x	x	x	x
Arabiska siffror	x	x	x	x
Latinska bokstäver	x	x	x	
Grekiska bokstäver	x	x		
Grekiska + prim	x			

Sammanlagt 2337 ord följer mönstren I–L, d. v. s. har enbart Romerska siffror men inga Versaler (Tabell 4).

Tabell 4. Bara Romerska siffror (inga Versaler) exv. *afbedja* 2337 st

	I	J	K	L
Romerska siffror	x	x	x	x
Arabiska siffror	x	x	x	x

	I	J	K	L
Latinska bokstäver	x	x	x	
Grekiska bokstäver	x	x		
Grekiska + prim	x			

Hur stort antal ord som följer mönstren M–P, d. v. s. saknar överstrukturering överhuvudtaget vet jag inte (Tabell 5)

Tabell 5. Ord utan överstrukturering (Varken Versaler eller Romerska siffror); antal?

	M	N	O	P
Arabiska siffror	x	x	x	x
Latinska bokstäver	x	x	x	
Grekiska bokstäver	x	x		
Grekiska + prim	x			

FULL HIERARKI

Låt oss återgå till mönster A–D. Vi kunde ovan konstatera att 53 ord i SAOB följer detta mönster, d. v. s. har *full hierarki*, vilket innebär att de har både Versaler och Romerska siffror (Mönstren A–D). Orden är:

AF, AKTA, ANNAN, BITA, BÖRJA.v, DEN, DENNE, DENSAMME, DIT, DRAG, DRAGA.v, EFTER.prep.adv.konj, EX-, FÖR.prep.adj.konj, FÖR-, GÅ, I.prep.adv, KABINETT, KOLV, KVAV.sbst.adv, LÅTA, LÄMNA.v2, MED.prep.adv.konj, MOT.prep.adv, NÄST.adv.adj, OCH.konj, OM.konj.sbst2, OM.prep.adv, PÅ.prep.o.adv., RATIONELL, REFLEXIV, RENA.v1, RENSA, RUNDA.v, RÖRA.v2, SKILJA, SKJUTA.v1, SKOLA.v3, SLUTA.v1, SLÅ.v, SPETSIG, SPRINGARE, SPÄNNA.v3, STADGA.v, STAM.sbst3, STAT.sbst3, STICK.sbst1, STOL.sbst1, STOPPA.v, STOR.adj, STORM.sbst1, STRÄCKA.v, STÅ.v

Låt oss omkonstruera tabell 2 något och föra in ytterligare en kolumn som anger djup. Vi får då tabell 6 nedan som anger både mönster och djup:

Tabell 6. Mönster och djup i ordboksartiklar med full hierarki, d. v. s. både Versaler och Romerska siffror

		<i>Mönster</i>			
Djup		A	B	C	D
1	Versaler	x	x	x	x
2	Romerska siffror	x	x	x	x
3	Arabiska siffror	x	x	x	x
4	Latinska bokstäver	x	x	x	
5	Grekiska bokstäver	x	x		
6	Grekiska + prim	x			

Vi kan då uttrycka oss så att mönster A har djupet 6, B har djupet 5, C har djupet 4 och D har djupet 3. Nu kan vi ta de första elva orden (det är vad jag hittills hunnit) på vår lista och se vilka ”djup” de har. Så här blir resultatet av vår granskning:

Mönster A: exv. AF, AKTA, ANNAN, BITA, DEN, DENNE, DRAGA,

Mönster B: exv. BÖRJA, DIT, GÅ,

Mönster C: exv. DRAG

Exempel: verbet *draga*

Verbet *draga* följer således mönster A och kommer därmed ner på djupnivå 6. Det skulle i och med det vara representant för de ord där SAOB:s hela struktureringsbatteri appliceras. Hur ser ett sådant ord ut om vi använder vår tidigare nämnda blankett och undersöker struktureringsnivåerna lite mer i detalj? Av utrymmesskäl kan vi inte slutföra analysen men vi kan åtminstone ange färdriktningen.

I blanketten för vi helt mekaniskt in SAOB:s uppgifter på samma sätt som vi gjorde för det relativt enkelt strukturerade ordet *revel*. Vi ska dock lägga till ytterligare en dimension nämligen om betydelseförklaringen har att göra med grammatisk, semantisk kollokation eller eventuellt något ytterligare annat. Vi utgår då från Lundbladhs bok *Handledning till Svenska Akademiens ordbok* (1992) i vilken han diskuterar olika uttryckssätt och förkortningar i ordboken. Dessa sammanför jag under rubrikerna A. *grammatiska kollokationer* B. *semantiska kollokationer* samt C. en tredje som jag i brist på bättre kallar *domän*.

A. grammatisk kollokation

Till grammatiska kollokationer räknar jag följande fall:

- 1) explicit angivande av viss(a) satsdel(ar)
- 2) vissa *om-inledda definitionsfraser*:
- 2a) vid verb ”anger vilken typ av subjekt verbet kan ha“ (Lundbladh 1992, 35) (se 1 a α i den strukturerade översikten av verbet *draga* nedan)
- 2b) vid *adj* ”anger vad som kan vara adjektivets substantiviska huvudord“ (ibid.)
- 3) om i betydelseangivelsen inom parentes eller ej står ett slags valensuppgift, exv. inom parentes: ”släpa (ngt) bort med sig“; föra (en person l. ett djur som spjärnar emot) med sig (*draga* 1 c α). Utan parentes: ”om det förh. att ngn. sättes öfver l. framför l. föredrages framför ngn. annan“ *draga* 3 a α β β'
- 4) *med avseende på* (vid verb) ”utpekar objektet“ (Lundbladh 1992, 37)
- 5) formulering av typen ”vanl. förbundet med ett liktydigt verb“ (exv. 1b *draga*)
- 6) *adjektivisk användning*
- 7) reflexivt + tillägg av typen ”med predikativt adj. l. adverbial“
- 8) uppgiften *tr*, *intr* vid *verb*

B. semantisk kollokation

Till semantiska kollokationer för jag följande uttryck och förkortningar i SAOB:

- 1) angivande av viss uttryckssida förknippad med uppslagsordet
- 1a) *i uttr.*
- 1b) *i förb.*
- 1c) *ordspr*
- 2) explicit angivande av fras(er) dock utan att ovanstående förkortningar används i sammanhanget, exv. *draga* 3c

C. domän

Till domän räknar jag uttrycket *i fråga om*.

En del problem återstår att lösa. Hur ska vi göra med förkortningen *bildl.*? Hur ska vi göra med definitioner där vissa grammatiska kollokat impliceras som i *draga* 3 (exv. 3 b α där det står mil. om *dragningsmarsch* är detta GR KOLL 2a?)? Hur ska vi göra med typen 3 c γ ”i förbannelser, svordomar o. kraftuttryck“ som vi har i verbet *draga*?

Hur blanketten ser ut efter införande av uppgifter om kollokation och domän framgår av bilaga 2. Observera dock att blanketten är återgiven i kraftigt beskuret skick. Den fortsätter i verkligheten en bra bit nedåt i raderna men återges inte här.

LITTERATUR

Cederholm, Yvonne; Grönroos, Mickel; Mankner, Susanne; Rogström, Lena, 2000: "SAOB – en bok för hela folket". (Rapport 2 från projektet OSA, April 2000). Språkdata, Institutionen för svenska språket, Göteborgs universitet. Göteborg.

Ekbo, Sven; Loman, Bengt, 1965: *Vägledning till Svenska Akademiens ordbok*. (Skrifter utgivna av nämnde för svensk språkvård 32). Stockholm

Lundbladh, Carl-Erik, 1992: *Handledning till Svenska Akademiens ordbok*. Lund.

Ordböcker:

DW = *Deutsches Wörterbuch*

OED = *The Oxford English Dictionary*

WNT = *Woordenboek der Nederlandsche Taal*

SAOB = *Svenska Akademiens ordbok*. 1898–

OSA (SAOB på internet) adress: <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/saob4.shtml>

Bilaga 1. Betydelsestrukturen hos ordet *revel* i SAOB (R 1631).

Momentgrupp. A, B, C o. s. v.	Övergrupp. I, II, III o. s. v.	Huvudmom. 1, 2, 3 o. s. v.	Undermom. 1. a, b, c o. s. v.	Undermom. 2 α , β o. s. v.	Undermom. 3 α' , β' o. s. v.
	I	1 1790 2 1790 3 1868 4 1938 5 1933			
	II	1 1793 2 1541 3 se <i>stenrevel</i>			
	III 1899				

Bilaga 2. Betydelsestrukturen hos verbet *draga* i SAOB med uppgift om kollokation och domän.

I, II ,III o. s. v.	A, B, C o. s. v.	1, 2, 3 o. s. v.	a, b, c o. s. v.	α , β o. s. v.	α' , β' o. s. v.
I DEF	A DEF	1 DEF	a DEF GR KOLL 1	α SEM KOLL 1b	
				β GR KOLL 2a	
				γ GR KOLL 4 SEM KOLL	
				δ GR KOLL 2a, 4	
				ε DOMÄN GR KOLL 1b	
				ζ SEM KOLL 1a	
			b GR KOLL 5		
			c GR KOLL 1	α GR KOLL 3 SEM KOLL 1b	α' SEM KOLL 1a
					β' DOMÄN
				β SEM KOLL 1a	

I, II ,III o. s. v.	A, B, C o. s. v.	1, 2, 3 o. s. v.	a, b, c o. s. v.	α , β o. s. v.	α' , β' o. s. v.
			d DOMÄN SEM KOLL 1b		
		2 DOMÄN	a GR KOLL 2a	α SEM KOLL 1c	
				β GR KOLL 6 SEM KOLL 1a	
				γ GR KOLL 7	
				δ ?	
			b GR KOLL 2a		
			c DOMÄN	α GR KOLL 6	
				β GR KOLL 2a SEM KOLL 1b	
		3 DEF (med vissa gr koll-prägel)	a GR KOLL 3 GR KOLL 8	α GR KOLL 3	
				β ?	α' GR KOLL 1

I, II ,III o. s. v.	A, B, C o. s. v.	1, 2, 3 o. s. v.	a, b, c o. s. v.	α , β o. s. v.	α' , β' o. s. v.
					β' GR KOLL 3 SEM KOLL 1
					γ' GR KOLL 4 SEM KOLL 1b
			b GR KOLL 7	α GR KOLL 2a?	
				β GR KOLL 2a	
				γ GR KOLL 2a? SEM KOLL 1b	
				δ ?	
			c GR KOLL 2a SEM KOLL 2	α GR KOLL 1	
				β SEM KOLL 1a	
				γ PROBLEM ?	
				δ GR KOLL 2a	α' PROBLEM ?
					β' GR KOLL 2a

I, II ,III o. s. v.	A, B, C o. s. v.	1, 2, 3 o. s. v.	a, b, c o. s. v.	α, β o. s. v.	α', β' o. s. v.
		4 GR KOLL 2a			
		5 DEF SEM KOLL 2 SEM KOLL 1a			
		6 DOMÄN			
		7 GR KOLL 8 GR KOLL 2a SEM KOLL 2b			
		8 GR KOLL 7 SEM KOLL 2b			
		9 GR KOLL 3 DOMÄN			
	B	10 GR KOLL 1 SEM KOLL 2	a GR KOLL 1		
			b DOMÄN SEM KOLL 2		
			c DOMÄN SEM KOLL 2		
O. S. V O. S. V			d	α	

KRISTINA KOTCHEVA (BERLIN)

OM BRUKET AV *OCH INTE* SOM KORREKTIV KONNEKTOR

1 INTRODUKTION

Uppsatsen behandlar en konstruktionstyp i svenskan som hittills varit nästan obeaktad: *A och inte B*. Denna används för att uttrycka samma motsättningsrelation som prototypiskt uttrycks med hjälp av en annan konstruktion, nämligen *inte B utan A*. Båda konstruktionerna delar på semantiska såväl som syntaktiska egenskaper. De skiljs åt med hänsyn till konjunkternas ordning. Denna skillnad korrelerar med informationsfördelningen inom texten.

Konstruktionen *A och inte B* skiljs från additiva konstruktioner med negation i andra konjunkten. Det finns inte bara semantiska utan även syntaktiska skillnader i bruket av *och inte* i additiva och i korrektiva konstruktioner. I additiva konstruktioner kan man snarare tala om en kombination av den additiva konnektorn *och* och en omedelbart följande negationsbärare. Däremot verkar bruket av *och inte* i korrektiva konstruktioner stödja antagandet, att *och inte* brukas som en enhet. Min argumentation för en sammansatt konnektor *och inte* stöds av belägg ur *Språkdata*.

2 FORSKNINGSLÄGET

Den sammansatta konnektoren *och inte*, resp. dess motsvarigheter i andra språk som t. ex. tyska eller engelska har omnämnts i enskilda publikationer som Abbott (1972), Lang (1991), Rudolph (1996), Fretheim (1974) och Kotcheva (2001).

Lang (1991) anför *und nicht* vid sidan av 'godkända' samordnande konnektorer som *und*, *aber*, *entweder - oder* o. s. v. inom ramen för en "Art Gerüst für die linguistische Beschreibung der koordinierenden Konnektionen" (ibid., 609) på basis av logiska funktorer. Förbindelsen mellan *und nicht* å ena sidan och *nicht - sondern* å den andra tydliggörs av de samordnade propositionernas motsatta sanningsvärden.¹ Inom parentes noterar Lang, att negationsbäraren *nicht* måste vara enfatiskt betonad. Emfasen är enligt min mening inte avgörande för en korrektiv tolkning av *und nicht* resp. *och inte*: negationsbäraren kan betonas enfatiskt, men det är inget måste.²

I sin utförliga monografi om konnektorer som används i tyskan, engelskan, spanskan och portugisiskan för att uttrycka adversativa relationer talar Rudolph - med stöd i Abbott (1972)³ - om "additive correction" (*B and not A*) i engelskan

¹ Lang (1991, 609) påpekar att det finns skillnader mellan logiska funktorer och språkliga konnektorer.

² En liten enkät bland svenskar visade att informanterna var oense om det är negationsbäraren eller adverbet som betonas enfatiskt i konstruktioner som *och inte* tvärtom, se också 6.2.2.

³ Barbara Abbott (1972): The conjunction but. Uppsatsen känner jag bara indirekt genom Rudolph (1996).

och portugisiskan som en semantisk motsvarighet till den adversativa korrigeringen *not A but B* (Rudolph 1996, 299–300). Rudolph noterar att ”correction as a pragmatic act in discourse can have various expressions, among which the form with the connective of addition is rather frequent“ (ibid., 299). Hon behandlar skillnader mellan ’additiv’ och adversativ korrigering (ibid., 300) samt kallar *and not* och *not - but* för ekvivalenter (ibid., 143), men hon går inte närmare in på den ’additiv-korrektiva’ typen. Termen ’additiv korrigering’ syns mig dessutom vara ett icke så lyckligt val: konnektorer, som brukas i sådana konstruktioner skulle snarare anses som kombinataiva än som additiva (jfr. 4. nedan).

Fretheim (1974) beskriver exkluderande och icke-exkluderande adversativa konstruktioner (exclusive resp. nonexclusive conjunction) i engelskan, svenskan och norskan. Han behandlar konstruktioner som brukas för att uttrycka en korrektiv relation (exclusive conjunction) med hjälp av såväl *not - but* som med hjälp av *and not* (ibid., 27–31). Möjligheten att använda *and* eller *och* i korrektiva sammanhang förklarar han med konnektorernas allmänna semantik: ”If we can agree that connectives have the ability to disambiguate, we can surely agree that a coordinating connective has no function when there is one conceivable semantic interpretation of the syntactic coordination, irrespective of communicative context“ (ibid., 30). Fretheim ser korrektiva konstruktioner som (potentiellt) tautologiska (ibid., 20) - i sådana tillfällen ”it makes sense to link the use of *and* with lokutions like ”and therefore“, or ”and so it follows that“, or ”the like“ (ibid., 27). Förklaringen varför *and* resp. *och* används i korrektiva konstruktioner behöver enligt min mening inte ta omvägen över deras konsekutiva eller kausala bruk. Lösningen, som jag föreslår, är enklare, nämligen att det är bara på grund av sin ospecifika semantik som konnektorerna *and* resp. *och* plus negation kan brukas i korrektiva konstruktioner. Som Fretheim skriver, är dessa konnektorer semantiskt sett inte nödvändiga. De utför bara en textbindande funktion utan att specificera relationen mellan konjunkterna.

I Kotcheva (2001) analyserar jag det korrektiva bruket hos *och inte* parallellt med *inte ... utan*. Jag föreslår en formaliserad betydelsebeskrivning för *och inte* som tar hänsyn till likheter och skillnader mellan användningen av *och* samt *och inte* å ena sidan såväl som mellan additivt *och* samt korrektivt *och inte* å andra sidan (ibid., 28). Som led i ett korrektivt *och inte* kan konnektorn *och* även utelämnas. Detta anser jag med Fretheim (1974) vara ett argument för antagandet, att semantiken hos *och* i detta fall bäst kan karakteriseras som ospecifik och inte som additiv. I Kotcheva (2001) behandlades inte skillnaderna mellan additivt och korrektivt bruk hos *och inte*.

3 ADVERSATIVA KONSTRUKTIONER

I en adversativ konstruktion kontrasteras betydelsen hos två konjunkter. Som följd av den första konjunkten semantik resp. av en implikation därav uppstår hos åhöraren en viss förväntning om hur yttringen eller texten kommer att fortsätta. Den andra konjunkten bryter med denna förväntning. Relationen mellan den förväntade och den verkliga fortsättningen tolkas som kontrast.⁴

(1) *Hon är fattig, men lycklig*

1:a konjunkt: påstående 'hon är fattig' (1:a premiss)

(en möjlig) implikation: 'fattiga människor är inte lyckliga' (2:a premiss)

slutledning: 'hon är inte lycklig'

2:a konjunkt: påstående 'hon är lycklig'

Det är distinkta och kompatibla konjunkter, som inte inkluderar varandra, som kan kontrasteras.⁵ Konjunkternas betydelser tolkas inom en gemensam semantisk ram.⁶ I ex. (1) utgör egenskaper hos en människa den semantiska ramen för *fattig* och *lycklig*. Det beror på den kulturella kontexten, om konjunkt betydelse kan anses vara motsatta. I en kulturkrets, där de materiella värden inte uppskattas, skulle ex. (1) inte gälla som en välformad adversativ konstruktion.

Adversativa konstruktioner är binära på grund av sin semantik (se Dik 1968, 277).

3.1 ADVERSATIVA KONSTRUKTIONER MED NEGATION I EN AV KONJUNKTERNA

En motsättningsrelation kan etableras såväl mellan två positiva (2) som mellan två negerade konjunkter (3) eller mellan två konjunkter varav den ena är positiv och den andra negerad (4), (5), (6):

(2) *Hon är rik, men ensam.*

(3) *Hon är inte rik, men inte heller fattig.*

(4) *Hon är rik, men (hon är) inte lycklig.*

(5) *Hon är inte lycklig, men hon är rik.*

(6) *Hon är inte rik utan fattig.*

⁴ Om inskränkningen av den adversativa relationen som tillbakavisande av förväntningar hos höraren (denial of expectation) se Foolen (1991a, 84–85) samt där citerad litteratur. Foolen argumenterar mot distinktionen som Lakoff (1971, 133) introducerade. Hon skiljer mellan två användningssätt hos en. but: nämligen denial of expectation och semantic opposition.

⁵ Enligt Lang (1991, 615) kan bara sådana konjunkt betydelse kontrasteras, som har minst en semantisk minimalskillnad. Termen »semantisk minimalskillnad« använder han i samband med exempel, där konjunkterna har olika grammatiska subjekt, som tillskrivs samma semantiska predikat: Hans ist groß und/*aber Fritz ist groß.

⁶ Lang talar om CI (Common Integrator), om CI:s etablering se Lang (1991, 605–606).

Jag kommer att behandla konstruktioner där bara en av konjunkterna är negerad. Det är negationen som skapar en basis för motsättningsrelationen mellan konjunkternas betydelser. Valet av konnektor i sådana konstruktioner kan påverkas av den negerade konjunkts position.

I Svenska Akademiens Grammatik (SAG) finns följande lista över adversativa konstruktioner med en positiv och en negerad konjunkt:

(7) inte A utan B: [...] der här var *inte Champ Elysées utan Gendarmenmarkt* [...]

(8) inte A men väl B: I så måtto har de röster som sagt att man *inte* skulle *bojkotta, men väl ignorera, folkomröstningen* ändå vunnit en seger.

(9) A men inte B: Jag minns *hennes röst men inte hennes ögon* [...] ⁷

I denna listan saknas följande konstruktion:

(10) B och inte A: [...] det här var *Gendarmenmarkt och inte Champs Elysées*

Det är denna konstruktionstyp som jag kommer att redovisa närmare nedan.

3.1.1 KORREKTIV-ADVERSATIVA KONSTRUKTIONER

Med hjälp av konstruktioner som *inte A utan B* samt *B och inte A* uttrycks ett korrektivt-adversativt förhållande mellan konjunkt betydelseerna. I sådana konstruktioner måste propositionen i en av konjunkterna vara negerad. Konjunkternas propositioner är ömsesidigt uteslutande alternativ inom en gemensam ram. Den negerade propositionen är alternativet som inte gäller. Denna proposition ersätts av propositionen i den icke-negerade konjunkten.

Ersättningsoperationen gäller ofta inte den hela propositionen i den negerade konjunkten utan bara en del av den, som t. ex. predikat eller refererande uttryck. I detta fall reduceras identiskt språkmaterial i en av konjunkterna vid den språkliga realisationen.

Konjunkternas ordningsföljd (negerad - icke-negerad resp. icke-negerad - negerad) påverkar valet av konnektor: Om det är första konjunkten som är negerad brukas *utan*, vid negation i andra konjunkten däremot *och*.

Konstruktioner, som brukas för att uttrycka korrektiv-adversativ relation, är asymmetriska: Om man samtidigt vänder på konjunkternas ordningsföljd om och bibehåller konnektorn blir konstruktionen ogrammatisk.

(11) * *B utan inte A*

(12) * *inte A och B* ⁸

Konjunkternas följd kan ändras bara om man samtidigt byter även konnektorn:

⁷ Exempel ur SAG (SAG 4, 937). Markeringar och utelämnningar som i SAG.

⁸ Ogrammatisk är bara den adversativa tolkningen.

(13) *inte A utan B* (=7)

(14) *B och inte A* (=10)

Relationens karaktär förblir konstant, men hela konstruktionens kommunikativa funktion förändras. Det är den första konjunkten som tjänar som basis för etableringen av motsättningsrelationen. När propositionen i den första konjunkten är negerad är det propositionens tillbakavisning som framhävs. Inom konstruktioner där den andra konjunkten är negerad är det däremot rättelsen som prioriteras (se även Rudolph 1996, 300). Hos de båda konstruktionerna finns propositionen som korrigeras antingen redan i texten eller kan slutledas ur den.

Konnektoren *utan* kräver att det finns en negationsbärare⁹ i den första konjunkten - Thorell behandlar den även som en tvåledad konnektor *inte – utan* (1973, 184; 186). Ett liknande förhållande finns mellan konnektoren *och* och en omedelbart följande negationsbärare i korrektiv-adversativa konstruktioner. Frågan är då om man inte skulle anse även *och inte* som en tvåledad konnektor.

Konstruktioner som *inte A men väl B* samt *A men inte B* brukas inte för att korrigera en yttring resp. ett antagande som talaren antar hos höraren. Den negerade propositionen tillbakavisas inte, det är bara dess giltighet som inskränks (Lang 1991, 615–616). Jag kommer inte att gå in närmare på de två sistnämnda konstruktionstyperna.

3.1.1.1 KORREKTIV-ADVERSATIV SAMORDNING *INTE-UTAN*

Det är konnektorn *utan* som är typisk för korrektiv-adversativa konstruktioner i svenskan. Konnektorens bruk är kopplad till krav som gäller både semantiken och syntaktiska strukturen hos de samordnade konjunkterna. De semantiska samt syntaktiska karakteristika hos denna slags konstruktioner kan beskrivas i all korthet på följande sätt:

Semantik: Bortsatt från negationen i en av konjunkterna utgör de samordnade propositionerna varandra uteslutande alternativ inom en gemensam semantisk ram. Propositionen i den första konjunkten tillbakavisas och ersätts av propositionen i den andra konjunkten. Hela propositionen (som i ex. 15) resp. bara en del av den (som i ex. 7) kan ligga inom negationens skopus.

Syntax: Konstruktionerna är uteslutande binära. De samordnade konjunkterna har samma format och är som regel parallellt strukturerade. Den första konjunkten måste vara explicit negerad. Identiska konstituenten reduceras vanligtvis i den negerade konjunkten så att eventuellt bara fokuskonstituenten¹⁰ realiseras. Fokuskonstituenten framhävs syntaktiskt (t. ex. med hjälp av satsklyvning)

⁹ Som konnektor skulle egentligen anses NEG ... utan, det är inte bara inte, utan även synonymer som ej och icke samt andra negationsbärare som ingen/-t/-a, aldrig, ingenstans, ingenting osv. som kan förekomma. Jag brukar inte som "Stellvertreter der Gruppe der Negationsträger".

¹⁰ Fokuskonstituenten är konstituenten, som talaren med hjälp av prosodiska eller syntaktiska medel (intonation; ordföljd, satsklyvning o. s. v.) markerar som prominenta mot bakgrunden av de andra konstituenterna inom meningen.

och / eller prosodiskt. Fokuskonstituenterna i båda konjunkterna är identiska med hänsyn till semantisk roll och funktion.

(15) *Livsmedelshjälp består inte längre av dyr proteinkost utan det satsas allmänt på stapelföda som den drabbade befolkningen vanligen äter.* (SAG 1999, 934).

(7) *Det här var inte Champ Elysées utan Gendarmenmarkt.* (ibid., 937)

I svenskan markeras skillnaden mellan uteslutande (d. v. s. korrektiva) och icke-uteslutande^{II} (kontrastiva) adversativa relationer lexikaliskt. Konstruktioner, där konnektorerna *utan* resp. *men* brukas blir på så sätt entydigt markerade som korrektiva resp. kontrastiva. Den syntaktiska koderingen, d. v. s. skillnaden mellan reduktion och icke-reduktion av identiska konstituenten blir redundant. Korrektiva konstruktioner där identiska konstituenten realiserats i båda konjunkter tolkas fortfarande entydigt som korrektur p. g. A. konnektoren *utan*. *Men*-konstruktionen där den första konjunkten är negerad och där identiska konstituenten har reducerats tolkas fortfarande som kontrastiv. Fretheim (1974, 52–58) skiljer mellan optimala und icke-optimala adversativa konstruktioner. Hos optimala konstruktioner stöds den lexikaliska koderingen av motsättningsrelationen av konjunkternas syntaktiska form: *utan* brukas med syntaktiskt reducerade konjunkter, *men* däremot med icke-reducerade. Hos icke-optimala konstruktioner uttrycks den adversativa relationens typ (kontrast vs. korrektur) primärt med hjälp av konnektoren, medan den syntaktiska koderingen visar drag, som inte är typiska för kontrast- resp. korrektur-konstruktioner. Exempel på optimala konstruktioner anges i (7) samt (13), medan (16) samt (17) representerar icke-optimal samordning:

(16) *Det här var inte Champ Elysées utan det här var Gendarmenmarkt.* (korrektur)

(17) *Det här var inte Champ Elysées men Gendarmenmarkt.* (kontrast)

Konjunkternas syntaktiska form är relevant i sådana språk, där skillnaden mellan kontrast och korrektur inte blir lexikaliskt markerad. I danskan och norskan är det konjunktionen *men*, som brukas i båda konstruktionstyperna:

(18) no. *Det er ikke Champ Elysées men Gendarmenmarkt.* (korrektiv)

(19) no. *Det er ikke Champ Elysées men det er Gendarmenmarkt.* (kontrastiv)

Om den motsättande konnektoren inte entydigt kan markera att det råder en korrektiv-adversativ relation mellan konjunkterna, är det tendentiellt reduktionen

^{II} 'Uteslutande' och 'icke-uteslutande' (exclusive resp. non-exclusive) samordning är termer av Fretheim (1974). Lang (1991, 615, 619) talar om korrektur (uteslutande adversativ relation) och kontrast (icke-uteslutande adversativ relation).

av identisk språkmaterial som blir det primära medlet för denna relations språkliga enkodering (se Fretheim 1974:44; 54; Lang 1991:619–620).

4. ADDITIV SAMORDNING: *OCH*

I den additiva konstruktionen samordnas konjunkt betydelse, som är kompatibla och som regel distinkta. Konjunkt betydelse kallas som samtidigt gällande inom en gemensam semantisk ram. Den additiva relationen i svenskan uttrycks prototypiskt genom konjunktionen *och*. Jämfört med andra samordnande konnektorer – som t. ex. *för*, *men* eller *utan* – framträder konnektoren *och* som semantiskt relativt ospecifik. Denna egenskap delar konnektoren *och* med andra betydelsemässigt 'allmänna' konnektorer som ty. *und* eller en. *and*.¹²

(Kontext: *Vad gör Niklas och Susanne?*)
(20) *Niklas sjunger och Susanne spelar gitarr.*

Konstruktionen i (20) är ett exempel på en s. k. kontrastiv jämförelse: två propositioner, som betecknar olika händelser med var sin aktör kallas som simultant gällande (se Foolen 1991a, 83). Relationen mellan propositionerna specificeras inte. Konstruktionen kan få en motsättningstolkning eftersom både aktörerna och handlingarna i konjunkterna skiljer sig åt. Konnektorer som används i sådana konstruktioner är sv. *och*, ty. *und*, en. *and*.

(21) dt. *N. singt und S. spielt Gitarre.*
(22) e. *N. sings and S. plays guitar.*

Betydelsen hos konnektoren, som brukas i kontrastiva jämförelser i språk som (forn)isländska, fornsvenska, bulgariska eller ryska¹³ kan anges som 'och'. Dessa konnektorer - (f)is./fsv. *en*, bg./ryss. *a* - är emellertid inte additiva, såsom sv. *och*, utan snarare icke-specifika, kombinerande. Konnektoren brukas bara för att samordna konjunkterna, utan att specificera vad det är för relation som råder dem emellan. Relationens karaktär specificeras i så fall med stöd i konjunkternas syntaktiska struktur och i kontexten.

(23) is. *N. syngur en S. leikur á gítar.*
(24) bg. *N. pee, a S. sviri na kitara.*

I (forn)isländskan, fornsvenskan, bulgariskan och rysskan finns det dessutom en additiv konnektor: (f)is. *og*, fsv. *oc*, bg./rys. *i* 'och'. Skillnaden additiv vs. kombinativ är lexikaliserad i språk som isländska, bulgariska eller ryska, däremot

¹² Se Dik (1968, 271) om en. *and*, Lang (1991, 615) om ty. *und*, SAG 4 (1999, 885) om sv. *och*.

¹³ Hellberg (1981, 6–7) om fornisländskan, Braunmüller (1995, 264–265) om forngermanskan, Weiß (i denna bok) om isländskan, Kotcheva (2002) om fornsvenskan.

inte i tyskan, engelskan och svenskan.¹⁴ I tyskan och engelskan är det en kombinativ konnektor som används även för att uttrycka addition, i svenskan finns det en additiv konjunktion som brukas även kombinativt.¹⁵

I språk som har såväl en additiv som en icke-specifik konnektor är det den sistnämnda som används i korrektiva konstruktioner där den andra konjunkten är negerad: bg / ryss. *Y, a ne X*; is. *Y en ekki X*. I svenskan uttrycker konnektoren *och* inte bara en additiv relation utan kan uppträda även i en allmänt kombinativ funktion. Det är just i denna icke-specifika betydelse som *och* brukas i konstruktioner som *Y och inte X*.

Konnektoren *och* är föga sensitiv med hänsyn till den syntaktiska strukturen samt antalet konjunkter (två eller flera) som den samordnar. *Och* kan samordna även konjunkter vars struktur skiljs åt.¹⁶ Inom meningen har konjunkterna i alla fall samma semantiska och syntaktiska funktion (SAG 1999, 894).

(25) Där lärde hon sig *seder och fasoner och att prata fint*.

(26) Men det jag kanske trivdes bäst med var *som vaktkonstapel hos polisen och så att köra taxi*.

(27) Han sålde huset *som det var och utan förbehåll*.

(28) Du får en egen uteplats *med förråd för trädgårdsutrustning och som avskärmar in mot grannen*.

(29) en *intelligent* medarbetare *och som har ett välutvecklat sinne för ekonomi*¹⁷

Konnektorn *och* är svenskans mest frekventa lexem (Allén 1972): Detta är en följd av de ringa krav, som *och* ställer på semantiken, strukturen eller antalet konjunkter.

Hittills har i all korthet skisserats bara bruket av *och* som uttryck för symmetriska relationer, d. v. s. relationen förblir den samma även när konjunkterna byter plats: *Niklas och Susanne* refererar till samma personer som *Susanne och Niklas*,¹⁸ i (30) omnäms samma slags och mängd handlingar hos en referent som i (31):

(30) *Niklas sjunger och spelar gitarr*.

(31) *Niklas spelar gitarr och sjunger*.

¹⁴ Skillnaden mellan additiva och kombinatoriska konnektorer träder tydligt fram när de används som ordbildningselement i räkenord – det är den additiva konnektorn som brukas här, jfr. ty. *Zweiundzwanzig*, is. *tuttugu og tvö*, **tuttugu en tvö*, bg. *dvadeset i dve*, **dvadeset a dve* '22'. Konnektorn med samma funktion i engelskan, svenskan och rysskan är synkront inte längre närvarande.

¹⁵ Dik (1968, 272) antar, att alla indoeuropeiska språk har en konnektor med ospecifik, endast kombinatorisk funktion.

¹⁶ SAG 4 (1999, 895) hänvisar till tendensen - som stöds av råd från språkvårdssidan - att samordna strukturellt identiska konjunkter med hjälp av *och*.

¹⁷ SAG 4 (1999, 894–895), markeringar som i SAG 4.

¹⁸ Lexikaliserade konjunktpar som t. ex. *hus och hem*, *armar och ben*, *tigga och be*, *hit och dit* är ett undantag, se SAG 4 (1999, 890).

4.1 ASYMMETRISKA ADDITIVA KONSTRUKTIONER

Följden av konjunkter, som betecknar handlingsförlopp, kan tolkas ikoniskt, d. v. s. konjunkternas följd anses motsvara handlingarnas följd i världen. Yttringarna i (17) och (23) har vid sidan av de ovannämnda tolkningarna (handlingar, som utförs samtidigt resp. vid två olika tillfällen) även andra tolkningsmöjligheter, nämligen att Niklas först spelar gitarr och sjunger efteråt. Tempusformerna hos konjunkternas syntaktiska predikat måste svara mot vissa krav för att en additiv konstruktion ska kunna tolkas temporalt.

(32) *Karin tappade grytan och soppan rann ut över köksgolvet.* (SAG 1999, 888)

Den sekundära temporal tolkningen kan kompletteras eller även ersättas av en tertiär. Den vardagliga erfarenheten att en handling som följer efter en annan i tiden, ofta betingas av denna, överför människor till sin språkbruk. Konjunkternas följd står då i ikonisk relation inte bara till handlingarnas kronologiska följd, utan även till orsak-följd-relationen mellan handlingarna som konjunkterna denoterar (se Geis & Zwicky 1971) - som i ex. (32).

5. ADDITIV ELLER KORREKTIV SAMORDNING? *OCH+INTE* VS. *OCH INTE*

Konnektoren *och* brukas tillsammans med omedelbart följande negationsbärare i två skilda konstruktionstyper: korrektiv-adversativa resp. additiva. Skillnaden dem emellan är framförallt på det semantiska planet: Hos additiva konstruktioner måste propositionerna i de samordnade konjunkterna vara kompatibla. Hos korrektiv-adversativa konstruktioner däremot måste propositionerna vara konträra eller kontradiktoriska. Den negerade propositionen tillbakavisas och ersätts av den icke-negerade (se Lang 1991, 619–620).

Reglerna gällande reduktion av identiska konstituenten är nästan identiska i additiva och i korrekta konstruktioner. Hos adversativa konstruktioner associeras reduktion tendentiellt med den korrektiv-adversativa typen, medan icke-reduktion förknippas med icke-korrekta adversativa relationer. I språk som danska, norska eller engelska kan språkbrukarna inte entydigt lexikaliskt koda en kontrastiv (inskränkande) resp. en korrektiv relation och därför används reduktion vs. icke-reduktion för att skilja mellan korrekta resp. inskränkande adversativa relationer. Det är inte uteslutet att reduktion vs. icke-reduktion spelar en roll även när det gäller att skilja mellan additivt och korrektivt bruk av *och inte*.

Förväntningarna gällande bruket av *och* med omedelbart efterföljande negationsbärare kan sammanfattas på följande sätt:

1. Additivt bruk av *och + inte*: Kompatibla propositioner sammanfattas inom en gemensam ram;
2. Korrektiv-adversativt bruk av *och inte*: De samordnade propositionerna är kontradiktoriska eller konträra. Den icke-negerade propositionen i den första konjunkten betecknar det alternativ, som gäller inom konjunkternas gemensamma

semantiska ram. Den negerade propositionen i den andra konjunkten utgör det tillbakavisade alternativet.

6. EMPIRI

För att pröva om mina antaganden är korrekta gjorde jag en empirisk undersökning. Bruket av konnektoren *och* med omedelbart efterföljande negationsbärare skulle granskas med hjälp av autentiska belägg. Korpusen sammanställdes med hjälp av Språkbankens konkordanser¹⁹ och innehåller 635 belägg (614 *och inte*, 12 *och icke*, 9 *och ej*).

Med hänsyn till semantiken kan man urskilja två konstruktionstyper, additiva resp. korrektiv-adversativa. Med hänsyn till strukturen finns det följande större undergrupper inom dessa två semantiska klasser:

6.1 ADDITIVA KONSTRUKTIONER: *OCH+INTE*

6.1.1 SAMORDNING AV TVÅ ELLER FLER NEGERADE KONJUNKTER: *INTE A OCH INTE B OCH INTE (HELLER) C*

- (33) Den känslan får vi inte missunna de unga som upplever att de inte har någon plats, inte hör till och inte behövs (*inte*, 60)²⁰
- (34) [...]men vi föds ju inte likt sniglarna med eget hus och inte som nallar med päls och inte går vi i ide[...] (*inte*, 215)
- (35) Om Luvaun också var simmare vet jag ej, och ej heller vart han tog vägen. (*ej*, 2)

Konjunkterna i denna typ 'räknas upp'. Adverbiallet heller kan uppträda i den sista konjunkten. Eftersom alla konjunkter är negerade, kan denna typ bara tolkas additivt.

6.1.2 SAMORDNING AV TVÅ LEXIKALISKT IDENTISKA KONJUNKTER, VARAV DEN ANDRA ÄR NEGERAD: *A OCH INTE/ICKE A*

- (36) Mätresultaten är uppdelade på 'drabbade' län och icke drabbade län. (*icke*, 4)
- (37) Skillnaderna mellan kristna och icke kristna människor var obetydliga och inte statistiskt säkerställda. (*icke*, 8)
- (38) Då blir det klara regler, skriftliga, om vad man får och inte får göra. (*inte*, 160)

Konstruktioner av detta slag är binära. På grund av konjunkternas semantik - bortsett från negationen är de identiska - tolkas konstruktionen additivt.

¹⁹ <http://spraakbanken.gu.se>, DN 1987 [26.2.2001]

²⁰ Inom parentes anges beläggets nummer i respektive lista.

6.1.3 INITIALT BRUK AV *OCH INTE*

Det handlar om bruket av *och+inte* efter en paus (inom texten grafiskt representerad genom punkt eller nytt avsnitt). I fundamentet står antingen bara *inte* eller *inte* + ett adverbial (*ens, mindre, minst*) samt en ytterligare konstituent:

- (39) *I realiteten har man därmed uteslutit en stor del av allmänheten från möjlighet att påverka. Och inte blir det bättre av att Solna och Sudbyberg i sin tur inte har något organiserat samråd.* (inte, 72)
- (40) *Även om jag oftast vet vad jag ska ha så finns det väl andra som behöver vägledning. Och inte ska man behöva åka till Högdalen.* (inte, 466)
- (41) *Precis på samma sätt som de allra ringaste får de stå där med mössan i hand. Och inte ens konstförståndet får de ha i fred, för även detta tar överklassen hand om.* (inte, 125)

Det initiala bruket är karakteristiskt bara för *och* i additiv betydelse. Konjunkterna är meningar, deras relativa självständighet inom texten markeras grafiskt. *Inte* måste betraktas som ett självständigt adverbial, som är placerat i fundamentet. Konnektorn *och* står i förbindelsefältet. Motsvarande bruk av *och inte* i korrektiva konstruktioner finns inte i min korpus. Konjunkterna i en korrektiv konstruktion beror semantiskt och strukturellt starkare på varandra än konjunkterna i en additiv konstruktion.

6.1.4 TEMPORALA OCH KAUSALA RELATIONER

- (42) Jag skall vara hänsynsfull och inte dissekera logiken bakom påståendet. (inte, 93)
- (43) Avloppen där är mycket bra. Jag har själv undersökt vattnet och inte funnit minsta avloppsläckage, säger Åke Jorild. (inte, 152)
- (44) Det viktigaste skälet är att kvinnor under sin menstruation anses orena och inte får besöka templen, där kathakali dansas. (inte, 157)

En temporal eller kausal relation mellan konjunkterna kan etableras oberoende av förekomsten av negationsbärare i en av de samordnade enheterna. (se 4.1).

6.2 KORREKTIVA KONSTRUKTIONER: *OCH INTE*

6.2.1 KONTRADIKTORISKA KONJUNKTER AV SAMMA FORMAT

- (45) Får en glesbygdsbo huvudvärk så är det magnecyl och inte albyl som ska hjälpa. (inte, 2)
- (46) Allmännyttan ska utvecklas och inte avvecklas [...] (inte, 24)
- (47) Veteranidrott är ju något som i första hand är till för utövaren och inte för åskådaren. (inte, 182)
- (48) Bara att hoppas att banan är antingen torr eller våt tävlingsdagen och inte både och för då får vi alla stora problem med däckvalet, säger Mansell. (inte, 83)

I sådana belägg träder det karakteristiska bruket av *och inte* i korrektiva kontexter fram. Konjunktbetydelserna är - bortsett från negationen - konträra eller kontradiktoriska inom sin gemensamma semantiska ram. I andra konjunkten realiseras språkligt bara dessa element som drabbas av ersättningsoperationen. Om den andra konjunkten inte vore reducerad skulle antingen *och inte* 'rivas isär' - som i (49) - eller relationen mellan konjunkterna skulle *inte* längre tolkas som korrektur - som i (50) samt (51). Det finns ingen korrektiv relation mellan konjunkterna i (49), (50) och (51).²¹

(49) ?? Allmännyttan ska utvecklas och (allmännyttan) ska inte avvecklas.

(50) ?? Allmännyttan ska utvecklas och inte ska allmännyttan avvecklas.

(51) ?? Allmännyttan ska utvecklas och inte allmännyttan ska avvecklas.²²

Förklaringen ligger enligt min mening i negationens status inom den uppenbarligen inte fullständigt lexikaliserade konnektorn *och inte*. Som adverbial kan *inte* placeras ensamt i fundamentet resp. i mittfältet, som en del av en tvåledad konnektor däremot bara i förbindelsefältet. En korrektiv tolkning är möjlig bara när *inte* realiseras omedelbart efter *och*. Trots 'kontaktpositionen' av *och* och *inte* tolkas yttringarna i (50) och (51) inte som uttryck av en korrektiv relation. I exempel (50) måste *inte* betraktas som adverbial i fundamentet (jfr. ordföljden i andra konjunkten). Konjunkterna i exempel (51) är parallellt strukturerade och relationen dem emellan skulle kunna tolkas som korrektiv om den andra konjunkten vore reducerad eller om negationen anses vara metaspråklig.²³ Alla tre konstruktioner har syntaktiska egenskaper som en additiv konstruktion. Konjunktbetydelserna däremot är inte kompatibla, men de måste vara det om en additiv tolkning skulle vara möjlig (jfr. avsn. 4. ovan).

6.2.2 TYP A B OCH INTE OMOVÄNT/TVÄRTOM

(52) *Men i Sverige är rättigheterna numera en funktion av grundlagen och inte omvänt.* (inte, 434)

(53) *Det är KU som ska granska regeringen och inte tvärtom.* (inte, 551)

(54) *Det var uppenbart att Japan anfallit USA och inte tvärtom.* (inte, 555)

Den första konjunkten är en mening, den andra en adverbial pro-form. Modaladverbialet *tvärtom/omvänt* i den andra konjunkten syftar anaforiskt på den asymmetriska relationen som uttryckas i den första konjunkten samt

²¹ Den asyndetiska samordningen skulle däremot anses vara korrektiv: *Allmännyttan ska utvecklas. Allmännyttan ska inte avvecklas.*

²² '??' ska läsas 'svårt att tolka'.

²³ Term av Horn (1985; 1989). Jag instämmer i Foolens definition – som metaspråklig negation betraktar han "[...]those cases where negation has [...] an echoed form (with its meaning and interpretation) within its scope.", Foolen (1991b, 222), jfr.: Per: *Anna sa "Allmännyttan ska avvecklas."* – Ola: *"Allmännyttan ska utvecklas" och inte "Allmännyttan ska avvecklas"!*

signalerar att denna relation skulle hålla även i motsatt riktning. Korrektur-operationen gäller just relationens omvändning som induceras av adverbialet. Konstruktioner av detta slag är emfatiska: Det som framhävs är validiteten hos propositionen i den första konjunkten, och särskilt riktningen hos den asymmetriska relationen som predikatet uttrycker.

6.3 KORREKTIV-ADVERSATIVA KONSTRUKTIONER SOM BRUKAS FÖR ATT UTTRYCKA EN ADDITIV RELATION: *INTE (BARA) A UTAN {OCKSÅ, ÄVEN} B SAMT OCKSÅ B OCH INTE {BARA, ENBART} A*

- (55) *Javisst, IFK Lidingsö, ni har varit i division III i fotboll tidigare. Och inte bara i trean utan i division II på fyrtioalet som då var näst högsta fotbollserien i landet.* (inte, 36)
- (56) *Eller att gå till gamle Brolin och inte bara köpa korv, utan även hamburgare och tunnbrödsrulle och toast och jag vet inte vad.* (inte, 39)²⁴
- (57) *Det är positivt att kungaparet får inblick också i vårt arbete och inte bara besöker företag och mottas av barn som viftar med flaggor.* (inte, 26)
- (58) [...] *kommunen borde upplåta sina stolpar även till filmaffischer och inte bara teater- och utställningsditon.* (inte, 51)
- (59) *För att vi ska få en jordbrukspolitik för folket och inte enbart för producenterna krävs en radikal ändring i jordbrukspolitiken [...].* (inte, 117)

Dessa konstruktioner är formellt sett korrektiva. Med hänsyn till semantiken är de däremot additiva. Adverbialen *bara*, *enbart* å ena sidan och *också* eller *även* å andra utgör ömsesidigt uteslutande alternativ. Den föregående texten innehåller det explicita eller tillåter det implicita påståendet att ingen annan utan en viss proposition gäller. Talaren tillbakavisar detta påstående. Det restriktiva adverbialet *bara* resp. *enbart* som signalerar propositionens exklusiva ställning ersätts av det additiva *också* resp. *även*. Det är bara adverbialet som ligger inom negationens skopus och det är bara adverbialet som drabbas av ersättningsoperationen. Propositionerna i båda konjunkterna är samtidigt valida, något som gäller för additiva konstruktioner.

Till skillnad från konnektoren och brukas de sammansatta konnektorerna *inte bara – utan också samt också och inte bara* för att framhäva den additiva relationen mellan konjunkterna – och samtidigt för att markera att denna relation är oväntad.

Valet mellan konstruktionerna *inte bara A utan också B* och *också B och inte bara A* betingas av textstrukturen. Bruket av *inte bara A utan också B* kräver att kontexten redan innehåller det explicita eller implicita påståendet att det är bara A som gäller. För att konstruktionen *också B och inte bara A* ska kunna användas kan påståendet hittas inom resp. slutledas ur kontexten, men det är inget måste.

²⁴ I dessa exempel skulle *och inte* betraktas som led i en sammansatt konnektor. I (55) har *och* textbindande funktion (se 6.1.3), i (56) brukas *och* som en additiv konnektor.

6.4 OCH INTE: ADDITIVT ELLER KORREKTIVT?

Gränsen mellan det additiva och det korrekta bruket av *och inte* kan inte bara dras med hjälp av sementiska kriterier. Det finns även skillnader i konjunkternas struktur som håller isär båda typerna.

1. Det är bara i additivt bruk som *och inte* kan uppträda initialt (i början av en mening eller en paragraf) (jfr. 6.1.3);

2. Tendentiellt samordnar *och inte* i additivt bruk meningar eller verbalfra, medan *och inte* i korrektivt bruk vanligtvis samordnar nominal-, adjektiv- eller prepositionsfras. Denna tendens korrelerar möjligtvis med differensen mellan reduktion vs. icke-reduktion hos adversativ samordning i språk som engelskan, danskan eller norskan (jfr. 3.1.1.1).

3. I additiva konstruktioner, där konjunkterna är nominala bisatser (*att*-satser), kan subjunktionen *att* utelämnas i den andra konjunkten. Detta syftar till att skilja mellan kollektiv och distributiv tolkning, jfr.

(60) *Hon säger att hon kommer att studera och att skriva böcker.* (distributiv)

(61) *Hon säger att hon kommer att studera och _ skriva böcker.* (kollektiv)

När *att*-satser samordnas med hjälp av *och inte*, brukas subjunktionen *att* vid korrektiv tolkning, men inte vid additiv tolkning:

(62) *Parterna har också i sommar kommit överens om att helt förstöra alla missilerna och inte behålla rätten att bygga om dem till kortdistansvapen eller flytta dem till ubåtar och flyg.* (inte, 55) – additiv

(63) *Jag ser helst att prästerna får ett eget speciellt nummer och inte belastar 90 000.* (inte, 62) – additiv (kausal)

(64) [...] *en rubriksättning vars syfte syns vara att skapa sensation och inte att upplysa allmänheten om den verkliga situationen.* (inte, 18) - korrektiv

7. FACIT

Det finns såväl semantiska som syntaktiska skillnader mellan bruket av konnektoren *och* tillsammans med en omedelbart efterföljande negationsbärare i additiva och i korrekta kontexter. De semantiska skillnaderna mellan additivt och korrektivt bruk (alltså om två element anses vara kompatibla resp. konträra/kontradiktoriska inom sin semantiska ram) kunde kanske förklaras som pragmatiska effekter. De syntaktiska skillnaderna som råder mellan de karakteristiska formen hos de två konstruktionstyperna däremot är ett indicium att det finns en tvåledad korrektiv konnektor *och inte*. Det korrekta bruket av *och inte* är starkare förknippat med reduktion av identiskt språkmaterial i den andra konjunkten.

Den tvåledade konnektoren *och inte* resp. dess motsvarigheter i andra språk innehåller en konnektor med relativt specifik semantik. Denna konnektors roll är bara att visa att konjunkterna hör ihop. Negationsadverbialet *inte* – resp. dess

synonymer - har som del av ett korrektivt *och inte* ett annat syntaktiskt beteende än som självständigt satsadverbial (se 6.2.1).

LITTERATUR

Abbott, Barbara, 1972: "The conjunction *but*". ms., 37s.

Braunmüller, Kurt, 1995: "Remarks on the formation of conjunctions in Germanic languages" I: *Beiträge zur skandinavistischen Linguistik*. Braunmüller, Kurt (utg.). Oslo. 247–272.

Foolen, Ad., 1991: "Polyfunctionality and the semantics of adversative conjunctions". I: *Multilingua* 10. 1/2. 79–92.

Foolen, Ad., 1991b: "Metalinguistic negation and pragmatic ambiguity: Some comments on a proposal by Laurence Horn". I: *Pragmatics* 1/2. 217–237.

Fretheim, Thorstein, 1974: "Exclusive and nonexclusive coordination". I: *Working papers in Linguistics* 6. Oslo. 63s.

Geis, Michael L.; Zwicky, Arnold M., 1972 [1971]: "Suggestierte Schlußfolgerungen". I: *Generative Semantik*. (Linguistische Forschungen 11). Abraham, Werner; Binnick, Robert I. (utg.), Frankfurt/Main. 236–242. [Orig. "Invited inferences" I: *Linguistic inquiry* 2, 561–566).

Hellberg, Staffan, 1981. "Om inskjutna satser i skaldediktningen" I: *Maal og minne* 1–2. 1–24.

Kotcheva, Kristina, 2001. "Om betydelsen av *men, inte ... utan, och inte*". I: *Nordiska språk - insikter och utsikter*. (Kleine Schriften des Nordeuropa-Instituts 24). Kusmenko, Jurij; Lange, Sven (utg.). Berlin. 17–31.

Kotcheva, Kristina, 2002: "Om *men, inte* och *utan* i fornsvenska". I: *Folkmålstudier* 41. (Studier i svensk språkhistoria 6). 145–155.

Lakoff, Robin, 1971. "If's, and's and but's about conjunction" I: *Studies in linguistic semantics*. Fillmore, Charles J.; Langendoen, Donald Terence (utg.). New York. 114–149.

Lang, Ewald, 1991. "Koordinierende Konstruktionen" I: *Semantik/Semantics. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung*. (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 6). Stechow, Arnim v.; Wunderlich, Dieter (utg.). Berlin. 597–623.

Rudolph, Elisabeth, 1996. *Contrast. Adversative and concessive relations and their expressions in English, German, Spanish, Portuguese on sentence and text level*. Berlin.

SAG = *Svenska Akademiens Grammatik* Bd. 4 (Satser och meningar). Teleman, Ulf ; Hellberg, Staffan, Andersson, Erik (utg.), 1999. Stockholm.

Thorell, Olof, 1983. *Svensk grammatik*. (2:a uppl.) Stockholm.

Material:

<http://spraakbanken.gu.se>, DN 1987 [26.2.2001]

JOSEFIN BLOCH (STOCKHOLM)

TRAFIK I BÅDA RIKTNINGARNA – OM STARKA OCH SVAGA VERB

INLEDNING

Traditionellt delar man in svenskans verb i svaga och starka verb. Uppdelningen är baserad på verbens tempusböjning. Något förenklat kan man säga att svaga verb böjs genom tillägg av suffix medan starka verb böjs med hjälp av vokalväxling. Den svaga verbböjningen har ofta setts som enklare och mer regelbunden, trots att även de starka verben uppvisar många regelbundenheter. Det är också de svaga verben, i synnerhet verb av första konjugationen, som har setts som produktiva i svenskan, och i den mån man har tänkt sig en rörelse mellan de två grupperna har många forskare, framför allt i senare tid, utgått ifrån att det är de starka verben som övergår till svag böjning och inte tvärtom.

I den här artikeln kommer jag att titta närmare på verb som bytt eller varit på väg att byta klass, detta i syfte att ta reda på om de här utbredda föreställningarna stämmer. Sker övergångarna enbart i riktningen stark > svag eller förekommer övergångar även i riktningen svag > stark? Är det enbart den första svaga konjugationen som kan dra till sig verb från den starka verbklassen? Utöver detta kommer jag att leta efter gemensamma drag hos de verb som bytt klass. Spelar exempelvis vokal- eller konsonantkvalitet någon roll för verbens benägenhet att byta klass?

Låt oss först repetera hur svenskans verbböjning ser ut. De svaga verben kännetecknas som nämnt av att de i preteritum och supinum böjs med suffix innehållande dentala klusiler. Suffixens form varierar och med anledning av denna variation brukar man dela in de svaga verben i tre konjugationer. I tabell 1 nedan illustreras de olika konjugationernas böjning (efter Thorell 1973).

Tabell 1. Svag verbböjning

	infinitiv	presens	preteritum	supinum
1:a konj.	kalla	kallar	kallade	kallat
2:a konj.	böja köpa	böjer köper	böjde köpte	böjt köpt
3:e konj.	tro	tror	trodde	trott

Enligt SAG (del 2, kap. 7) är 88 % av svenskans verb svaga. Av de tre konjugationerna är den första klart störst med 67 % av svenskans verb, följt av den andra med 20 %. Enligt den tredje konjugationen böjs endast 1 % av verben. Resterande 12 % utgörs av verb med stark böjning.

Till skillnad från de svaga verben böjs de starka verben utan suffix i preteritum. De flesta starka verb markerar i stället preteritum med vokalväxling i stammen. I supinum förekommer dock dentalsuffix precis som hos svaga verb, men med formen *-it* om verbets grundform är tvåstavig och med formen *-tt* om grundformen är enstavig. En del starka verb har vokalväxling även i supinum, vilket innebär att dessa verb förekommer med tre olika vokalkvaliteter. Några starka verb har dock samma vokalkvalitet i alla böjningsformer. I tabell 2 nedan illustreras hur stark verbböjning kan se ut i svenskan. Notera att starka verb har samma presensändelse som svaga verb av andra konjugationen.

Tabell 2. Stark verbböjning.

	infinitiv	presens	preteritum	supinum
en vokal	sova	sover	sov	sovit
två vokaler	skrika	skriker	skrek	skrikit
tre vokaler	finna	finner	fann	funnit

Tidigare brukade man dela in de starka verben i sex avljudsklasser med utgångspunkt i hur verbböjningen såg ut i de germanska fornspråken (Wessén 1951). Uppdelningen baserades på vokalkvalitet, stavelsevikt och stamkonsonant. En annan typ av indelning möter man i SAG (del 2, kap. 7), där de starka verben dels grupperas efter antalet stamvokaler, dels efter kvaliteten hos de växlande vokaler.

Utöver svaga och starka verb talar man ibland även om oregelbundna eller halvsvaga verb. Dessa är *kunna*, *skola*, *vilja* och *veta* (Thorell 1973; SAG del 2, kap. 7). I äldre tid fanns också verb som kallades reduplicerande och som böjdes genom upprepning av en del av verbets grundform i stället för genom tillägg av suffix. Exempel på sådana verb är *hugga* och *leka*. Varken oregelbundna (halvsvaga) eller reduplicerande verb kommer att beröras här.

TIDIGARE FORSKNING

Hittills har inte mycket diakronisk forskning utförts om verb som byter klass i svenskan. En synkron beskrivning över verb som växlar mellan svag och stark böjning ges i SAG (del 2, kap. 7), men här får man inte veta mer än vilka verb det är som växlar mellan de två klasserna. Någon diskussion om vilken klass verben ursprungligen tillhörde och därmed åt vilket håll förändringarna går förekommer alltså inte.

Hos Wessén (1951) kan däremot den som är intresserad av den historiska utvecklingen få vägledning om hur strömningarna har gått. Här finns en uppräknings över verb som gått från stark till svag böjning, liksom en över verb som gått från svag till stark. Med andra ord medges att övergångar faktiskt kan ske i riktningen svag > stark. Vidare får vi veta att av de ursprungligen starka verb som övergått till svag böjning har många *ä* i infinitiv (bl. a. *hjälpa* och *värpa*).

Ståhle (1965) redogör för hur verbböjningen kunde se ut i Stockholm för ungefär hundra år sedan. Det berättas att de starka verben och de svaga verben av andra konjugationen närmade sig varandra, både genom att starka verb med tre stamvokaler börjat böjas med presensvokalen i supinum (som i *brytit*, i stället för tidigare *brutit*), och genom att de svaga verben börjat böjas med *-it* i supinum (som i *köpit* i stället för *köpt*) precis som de starka verben. Genom en sådan tillnärmning blir skillnaden mellan starka och svaga verb endast märkbar i preteritum.

Samma förändringar i verbböjningen menar Justus Lundberg i sin avhandling "Studier över andra starka verbklassen i nysvenskan" har gynnat tvåvägstrafiken mellan den svaga och den starka verbklassen (Lundberg 1921). När det gäller starka verb som övergår till svag böjning ser Lundberg dessutom en parallell i pluralböjningens försvinnande. I samband med att pluralformerna försvann blev svenskarnas så kallade böjningsmedvetande svagare och därför blev det lättare för de starka verben att anta svag böjning. Utöver diskussioner av denna typ finns hos Lundberg en uppställning över verb av (framför allt) den andra avljudsklassen som övergått från stark till svag eller från svag till stark böjning. Den andra avljudsklassen består av verb av typen *bjuda* och *flyga*, d. v. s. verb med /u/ eller /y/ i infinitiv, /ö/ i preteritum och /u/ i supinum.

För norskans del finns Engers avhandling (Enger 1998) där verbklassificering diskuteras ingående med utgångspunkt i en korpus bestående av samtliga verb i den dialekt som talas i Oslo. I samband med att begreppet produktivitet diskuteras behandlas också verb som byter klass. Detta fenomen är relativt vanligt i norskan. Framför allt går förändringarna i riktningen stark > svag, men det finns även exempel på övergångar som skett i riktningen svag > stark. När det gäller starka verb som övergår till att böjas svagt konstaterar Enger att förändringen alltid börjar i supinum, därefter drabbar preteritumformen, och till sist presensformen.¹ Enger skriver vidare att det också i norskan finns en tendens att använda *-i* i supinum även vid svag verbböjning. Till skillnad från i svenskan är det dock endast svaga verb av första konjugationen (t. ex. *kaste*) som kan få *-i* i supinum. Som tidigare nämnts gäller motsvarande tendens i svenskan enbart verb av andra konjugationen.

I en färsk avhandling om svag preteritumböjning i jylländska dialekter (Horneman Hansen 2001) konstateras att det i danska finns ett fåtal verb som övergått från stark till svag böjning (t. ex. *dræbe* och *svømme*) samt ett och annat som övergått från svag till stark böjning (exempelvis *betyde* och *stride*). Precis som i norska är med andra ord förändringar i riktningen stark > svag vanligare än förändringar i riktningen svag > stark. Författaren refererar för övrigt till en

¹ Värt att notera är att presensändelsen hos tvåstaviga verb i norska alltid är *-er* men att accenten hos presensformen varierar. Svaga verb har i allmänhet accent 2 medan starka verb nästan uteslutande har accent 1 (Enger 1998). Här skiljer sig alltså norskan från svenskan, där accent 1 ju förekommer både hos starka verb och hos svaga verb av andra konjugationen, medan accent 2 kännetecknar svaga verb av första konjugationen. I fornsvenskan (och -norskan) var situationen något annorlunda. De verb som idag utgör andra svaga konjugationen ordnade sig tidigare i två grupper: den ena med *-er* och accent 1 i presens och den andra med *-ir* och accent 2 (Wessén 1951).

avhandling om tysk verbböjning (Bittner 1996) där det hävdas att man i tyska, till skillnad från i de skandinaviska språken, inte möter några exempel på övergångar från svag till stark verbböjning.

De ovan refererade författarna har alla i viss mån medgett att övergångar från svag till stark böjning förekommer. Detta gäller inte för Fred Karlsson och Åsa Sahlquist som i sin artikel ger en översikt över dagens starka verb (Karlsson & Sahlquist 1974). Här diskuteras ingående hur och varför dessa, som författarna anser, ursprungligen starka verb övergår till svag böjning. Slutsatsen är att den påstådda nedbrytningen av den starka verbklassen börjar i supinum och först därefter drabbar preteritum (jfr. Enger 1998). Deras teorier är intressanta men inte helt igenom pålitliga i och med att de utgår ifrån att alla verb går från att böjas starkt till att böjas svagt,² när många av verben som stöder resultaten i själva verket går eller har gått från att böjas svagt till att böjas starkt.³

Susanna Karlsson tar Karlsson & Sahlquist (1974) som utgångspunkt i sin undersökning om hur den starka verbböjningen har utvecklats under de senaste hundra åren (Karlsson 1999). I och med detta utgår även hon ifrån att alla förändringar går i riktningen stark > svag, vilket gör att hennes slutsatser inte heller blir tillförlitliga.

AVGRÄNSNINGAR

I det följande kommer jag att försöka ge en beskrivning över hur övergångar mellan den svaga och den starka verbklassen kan gå till i svenskan. Detta kommer jag att göra med utgångspunkt i en samling verb som idag eller tidigare antingen vacklar eller har vacklat mellan svag och stark böjning eller helt har gått över från den ena klassen till den andra. Jag kommer alltså både att studera förändringar i riktningen stark > svag och i riktningen svag > stark, utan att utgå ifrån att den ena eller andra riktningen är mer naturlig än den andra. Jag kommer däremot inte att behandla förändringar inom varje verbklass, såsom övergångar från en svag konjugation till en annan eller från en stark avljudsklass till en annan.⁴

I den ovan refererade litteraturen förekommer ofta en diskussion om hur man bäst definierar starka verb. Klassen är nämligen inte så tydligt avgränsad som man kan tro, detta delvis på grund av trafiken mellan den svaga och den starka verbklassen. Vissa forskare har tagit fasta på vokalväxlingen hos de starka verben, medan andra fokuserat mer på frånvaron av preteritumsuffix eller på att supinumändelsen är *-it*. En översikt över några olika forskares kriterier ges av Karlsson & Sahlquist (1974).

² De medger dock att starka former av ursprungligen svaga verb ibland förekommer när syftet är att uppnå en expressiv effekt, men förändringar av denna typ (som uppträder hos bl. a. *byta* och *rycka*) ses som undantag.

³ Detta enligt t. ex. Wessén (1951) och Hellquist (1980).

⁴ En relativt vanlig förändring av denna typ är övergångar mellan första och andra konjugationen. Ett exempel på detta är verbet *koka* som i preteritum kan böjas både *kokade* och *kokte* (se Thorell 1973 och SAG del 2, kap. 7 för fler exempel).

För att undvika en otillfredsställande definition av starka verb och för att få en mer nyanserad bild av svenskans verbböjning kommer jag i stället att tala om stark respektive svag böjning. Ett starkt verb blir då ett verb med uteslutande stark böjning och ett svagt verb blir ett verb med uteslutande svag böjning. Stark böjning innebär i preteritum en form utan suffix och i supinum en form med suffixet *-it*. Svag böjning innebär dentalsuffix i preteritum och någon av ändelsevarianterna *at*, *-t* eller *-tt* i supinum.⁵

MATERIAL

Mitt material består av starka verb som någon gång förekommit med svaga former och svaga verb som någon gång förekommit med starka former. En del av dessa har helt övergått från den ena klassen till den andra, andra har efter en tids vacklan återgått till sin ursprungliga böjning, och ytterligare andra vacklar idag mellan de två klasserna. Materialet innehåller däremot inga verb som alltid böjts enligt ett och samma mönster. Gemensamt för verben i materialet är alltså att de alla uppvisar diakronisk variation.

Den samling verb jag arbetat med har jag satt ihop av de verb som nämns i litteraturen, framför allt i Lundberg (1921) och Wessén (1951), men jag har även i viss mån använt mig av t. ex. Karlsson & Sahlquist (1974), Karlsson (1999) och SAG (del 2, kap. 7). De omnämnda verben har jag slagit upp i Hellquist (1980) och SAOB för att få reda på vilka verb som ursprungligen böjts svagt respektive starkt. Materialet har därefter grupperats i kategorierna "ursprungligen starka verb" och "ursprungligen svaga verb".

Jag har också slagit upp samtliga verb i Nationalencyklopedins ordbok för att få en uppfattning om vilka verbformer som ses som standardformer idag. De verb som inte anges i ordboken har inte heller tagits med i undersökningen. Detta innebär att verbsamlingen speglar standardspråket, både när det gäller urval och former. Med dessa standardformer som grund har jag grupperat verben i kategorierna "helt stark böjning" (när endast starka former anges), "både svag och stark böjning" (när både svaga och starka former anges) och "helt svag böjning" (när enbart svaga former anges). Inom varje huvudkategori har sedan mindre kategoriseringar gjorts.

Verben i materialet uppgår till 101 st. Av dessa var 60 ursprungligen starka och 41 ursprungligen svaga, d. v. s. i mitt material är riktningen stark > svag vanligare än den motsatta. Detta stämmer överens med vad som brukar antas om svenskans verbböjning. Att så många ursprungligen svaga verb som 41 uppvisat starka former är dock ett tydligt bevis för att det inte bara är den svaga verbklassen som kan dra till sig verb från den starka. Det finns med andra ord inte något hinder för förändringar i riktningen svag > stark.

⁵ Enstaviga starka verb (som *be* och *dö*) hamnar med en sådan definition i gränslandet mellan stark och svag böjning, då preteritumformen (*bad* och *dog* i exempelorden) räknas som stark medan supinumformen (*bett* och *dött*) ses som svag. På grund av detta klassificeringsproblem har jag valt att inte inkludera enstaviga starka verb i min undersökning. Detta medför i sin tur att den tredje svaga konjugationen, till vilken dessa verb gärna övergår, inte kommer att ges något utrymme här.

Hur de 101 verben i materialet fördelar sig på de tre kategorierna helt svag böjning, både svag och stark böjning samt helt stark böjning kan vi se i tabell 3 nedan.

Tabell 3. Materialets fördelning på svag, stark eller växlande böjning.

	ursprungligen starka verb		ursprungligen svaga verb	
	antal	andel	antal	andel
helt svag böjning	44	73 %	20	49 %
både svag och stark böjning	14	23 %	13	32 %
helt stark böjning	2	3 %	8	20 %
summa	60		41	

I tabell 3 framgår att av de verb som uppvisar eller uppvisat tecken på övergång mellan de två verbklasserna är det de starka verben som i högre grad övergått till svag böjning än tvärtom. Hela 73 % av de ursprungligen starka verben i materialet har helt svag böjning idag (t. ex. *baka* och *läsa*). Samtidigt har endast 3 % behållit sin starka böjning (exempelvis *klyva*). Av de ursprungligen svaga verben böjs så mycket som 49 % ännu svagt i standardsvenskan (t. ex. *flina* och *rymma*). Endast 20 % har övergått helt till stark böjning (som *knyta* och *skriva*). Denna låga siffra skulle kunna ha att göra med att stark böjning av svaga verb ibland används för att uppnå en stilistisk effekt. I SAG (del 2, 574) står följande: ”Den starka böjningen kan också ha en emotiv funktion och användas i poetiskt eller måleriskt syfte, också i vardagligt talspråk.” Enligt Karlsson & Sahlquist (1974) kan dock samma expressiva effekt uppnås när ett starkt verb böjs svagt.

KONJUGATIONSTILLHÖRIGHET

När det gäller de ursprungligen starka verb som helt eller delvis har gått över till svag böjning kan det vara intressant ur produktivitetssynvinkel att se till vilken konjugation de har övergått. Det har ofta antagits att det är den första konjugationen som är produktiv och som därmed kan locka till sig verb från den starka verbklassen liksom från andra svaga konjugationer. Hur det ser ut i mitt material ser vi i tabell 4 nedan.^{6 7}

⁶ I denna och återstående tabeller utgör den högra delen av tabellen (här: ”ursprungligen starka verb med helt svag böjning”) en delmängd av den vänstra (här: ”ursprungligen starka verb med helt eller delvis svag böjning”).

⁷ Notera att siffrorna i tabell 4 anger enligt vilken svag konjugation de aktuella verben böjs i d a g . Det är tänkbart att de tidigare böjts enligt någon annan svag konjugation.

Tabell 4. Konjugationstillhörighet hos de ursprungligen starka verben i materialet.

	ursprungligen starka verb med helt eller delvis svag böjning		ursprungligen starka verb med helt svag böjning	
	antal	andel	antal	andel
första konjugationen	21	36 %	17	39 %
andra konjugationen	35	60 %	25	57 %
tredje konjugationen	-	-	-	-
blandat	2	3 %	2	5 %
summa	58		44	

Antagandet om att det framför allt är den första svaga konjugationen som drar till sig verb från den starka verbklassen får inte stöd i mitt material. I tabell 4 ovan ser vi att de flesta starka verb som uppvisar svaga former böjs enligt andra konjugationen (t. ex. *stjälpa* och *nysa*). Detta är också vad Karlsson & Sahlquist (1974) upptäcker i sin undersökning. En avgörande roll spelar säkerligen presensändelsen, som är *-er* och medför accent 1 både hos de starka verben och hos verb av den andra svaga konjugationen.⁸ Vidare har både Lundberg (1921) och Ståhle (1965) iakttagit att det även vid övergångar från svag till stark böjning i synnerhet är svaga verb av andra konjugationen som kommer ifråga. Detta har sannolikt också med den identiska presensformen att göra.

VOKALKVALITET

Om man tittar på vokalväxlingen hos de ursprungligen svaga verb som helt övergått till att böjas starkt eller som uppvisat tendenser till stark böjning, kan man få en uppfattning om huruvida stamvokalens kvalitet eller kvantitet har betydelse när det gäller vilka verb som övergår till stark böjning. Om stamvokalen skulle visa sig ha betydelse kan man också få vägledning om vilka starka böjningsmönster som så att säga är starkast. I tabell 5 redovisas de olika vokalväxlingar som förekommer dels i materialets samtliga ursprungligen svaga verb, dels hos de ursprungligen svaga verb som idag har helt stark böjning.

Tabell 5. Vokalväxling hos de ursprungligen svaga verben i materialet.

	ursprungligen svaga verb		ursprungligen svaga verb med helt stark böjning	
	antal	andel	antal	andel
y: – ö: – u:	15	37 %	3	38 %
i: – e: – i:	13	32 %	3	38 %

⁸ En sådan roll kan inte presensformen spela i norskan, jfr. fotnot 1 ovan.

	ursprungligen svaga verb		ursprungligen svaga verb med helt stark böjning	
u: – ö: – u:	5	12 %	1	13 %
y – ö – y	5	12 %	-	-
i – a – u	2	5 %	1	13 %
a: – o: – a:	1	2 %	-	-
summa	41		8	

Av resultaten som presenteras i tabell 5 ovan kan man dra slutsatsen att kvaliteten och i viss mån även kvantiteten hos svaga verbs stamvokal påverkar hur benägna verben är att övergå till stark böjning. Det är tydligt att det främst är verb med höga icke-bakre vokaler i infinitiv som tenderar att övergå från svag till stark böjning, och då framför allt verb med /y:/ och /i:/. Exempel på sådana verb är *skryta* och *pipa*. Relativt vanligt bland de ursprungligen svaga verben är också att verb med /u:/ och /y/ i infinitiv uppvisar starka former. Verb med kort /y/ i infinitiv (som *knycka*) har dock aldrig övergått till stark böjning i standardspråket, utan stark böjning av dessa verb är något som enbart förekommer i vissa dialekter, t. ex. sörmländska och uppländska (Lundberg 1921).

Mina resultat gällande vokalväxling stämmer väl överens med vad som tidigare har sagts i litteraturen. Lundberg (1921, 1) hävdar till exempel att den andra starka avljudsklassen, som innehåller verb med /u:/ eller /y:/ i infinitiv, är ”den livskraftigaste och mest produktiva av samtliga starka verbklasser och omfattar flera nu brukliga starka verb än någon annan verbklass”. Med detta syftar han bland annat på att många ursprungligen svaga verb kommit att böjas enligt detta mönster. Dessutom står det att läsa i SAG (del 2, kap. 7) att av de starka mönstren är i – a – u, i: – e: – i: och u:/y: – ö: – u: vanligast.

På samma sätt som att siffrorna i tabell 5 ovan kunde ge upplysningar om vilka starka mönster som är centralast i svenskan, kan en undersökning av vilken infinitivvokal de ursprungligen starka verben har tala om för oss vilka starka mönster som är mest marginella. I tabell 6 nedan anges infinitivvokal för de ursprungligen starka verben i materialet.⁹

Tabell 6. Infinitivvokal hos de ursprungligen starka verben i materialet.

vokal i infinitiv	ursprungligen starka verb		ursprungligen starka verb med helt svag böjning	
	antal	andel	antal	andel
ä(:)	25	42 %	20	45 %
u(:)	7	12 %	6	14 %
a:	7	12 %	6	14 %
i	7	12 %	4	9 %
i:	5	8 %	4	9 %

⁹ Att jag inte angett hela vokalväxlingen beror på att detta inte alltid anges i litteraturen för de verb som idag enbart böjs svagt.

vokal i infinitiv	ursprungligen starka verb		ursprungligen starka verb med helt svag böjning	
y:	5	8 %	-	-
å:	2	3 %	2	5 %
ö	1	2 %	1	2 %
y	1	2 %	1	2 %
summa	60		44	

I tabell 6 över de ursprungligen starka verbens infinitivvokal framträder inte ett lika tydligt mönster som i tabell 5 ovan över de ursprungligen svaga verbens vokalväxling. Hela nio olika vokaler finns representerade här, vilket kan jämföras med sex vokaler hos de svaga verben. Härav kan man dra slutsatsen att när ett starkt verb övergår till svag böjning spelar inte stamvokalen en så avgörande roll som när ett svagt verb övergår till stark böjning. Som framgår av tabell 6 existerar dock en viss regelbundenhet, framför allt gällande verb med /ä/ i infinitiv (t. ex. *gnälla* och *vräka*), vilken är den klart vanligaste stamvokalen hos starka verb som övergår till svag böjning. Man skulle kanske kunna säga att ett starkt verb med /ä/ i infinitiv har större benägenhet att få svag böjning än ett starkt verb med en annan stamvokal. Detta är också något som tidigare uppmärksamats av t. ex. Wessén (1951).

KONSONANTKVALITET

Karlsson & Sahlquist (1974) gör observationen att starka verb med dentaler (framför allt /t/ men även /d/ och /n/) i verbstammen ogärna övergår till att böjas svagt. Dessa verb ses alltså som mer resistenta mot svag böjning än andra starka verb.¹⁰ Tendensen kopplas ihop med obenägenheten hos adjektiv som *lat* och *rädd* att böjas i neutrum.¹¹ Former som **latt* och **rätt* undviks i svenskan, och på samma sätt skulle verbformer som **njutte* och **njutt* av *njuta* undvikas, enligt Karlsson & Sahlquist. Detta gäller enbart verb av andra konjugationen i och med att det endast är hos dessa som former på *-tt(e)* förekommer. Man skulle också utifrån Karlsson & Sahlquists iakttagelse kunna anta att de starka verb på dental som ändå övergår till svag böjning kommer att undvika böjning enligt andra konjugationen.

För att ta reda på om det ligger någonting i Karlsson & Sahlquists påstående har jag i mitt material studerat alla verb med /t/ eller /d/ i stammen. Resultatet blir att inte fler än sju av de sammanlagt 44 ursprungligen starka verb som helt övergått till svag böjning har /t/ eller /d/ i stammen (t. ex. *luta* och *träda*).¹² Av dessa böjs

¹⁰ När man funderar över Karlsson & Sahlquists resonemang är det viktigt att komma ihåg att författarna endast ser en rörelse från stark till svag böjning och inte räknar med övergångar från svag till stark.

¹¹ Denna egendomlighet hos svenskans adjektivböjning har bland annat diskuterats av Pettersson (1990).

¹² Utöver dessa sju finns också verbet *sluta* som idag förekommer med både stark och svag böjning men med olika betydelser associerade med dessa böjningsmönster.

fyra verb efter första konjugationen och resterande tre efter andra. Det är alltså inte fråga om något totalt undvikande, varken av svag böjning i allmänhet eller av böjning enligt andra konjugationen i synnerhet.

Tittar man i stället på de ursprungligen svaga verb som visat tecken på rörelse mot den starka verbklassen hittar man ganska många (12 av 41) verb på /t/ och /d/ (bl. a. *smida* och *snyta*). Av dessa har alla någon gång böjts enligt andra svaga konjugationen. Hela fyra av de åtta ursprungligen svaga verb som idag helt böjs starkt har en av dentalerna i stammen. Mitt material stöder alltså Karlsson & Sahlquists tes om att dentaler i viss mån undviks i den andra svaga konjugationen, även om det här visar sig framför allt genom att svaga verb av denna konjugation gärna övergår till stark böjning, och inte så mycket genom att starka verb med dentaler i stammen fortsätter att böjas starkt.

DISKUSSION

I den här artikeln har jag försökt beskriva hur övergångar mellan den svaga och den starka verbklassen kan gå till. Detta har jag gjort genom att studera en samling verb som idag eller tidigare uppvisat tecken på övergång antingen från stark till svag böjning eller från svag till stark. Av mina resultat framgår att övergångar sker i båda riktningarna. Det är visserligen vanligare att starka verb blir svaga än tvärtom, men mina resultat visar icke desto mindre att övergångar från svag till stark böjning är vanligare än vad som tidigare antagits.

Den starka verbklassen kan alltså locka till sig verb från den svaga verbklassen. Att vinna ord från andra klasser är ett av tre kriterier som Wurzel (1984) ställer upp för produktiva böjningsklasser. Utöver detta gäller det att en produktiv böjningsklass ska attrahera nybildningar (lånord) och att den inte ska förlora ord till någon annan klass. Den starka verbklassen är sålunda produktiv enligt ett av Wurzels tre kriterier. Detsamma gäller den andra svaga konjugationen som vinner ord från den starka verbklassen men samtidigt, precis som den starka verbklassen, också förlorar ord. Den första svaga konjugationen blir då den böjningsklass som enligt Wurzel ska ses som mest produktiv i svenskan i och med att lånord och nybildningar i allmänhet förs till denna konjugation. Av mitt material framgår emellertid att inte heller denna konjugation uppfyller kriteriet om att inte förlora ord till andra klasser.

Den utbredda uppfattningen om att enbart den första svaga konjugationen är produktiv i svenskan är med andra ord felaktig. Att denna konjugation inte är så central som man tidigare har antagit framgår t. ex. om man studerar de starka verb i mitt material som övergår till svag böjning. Av dessa går majoriteten nämligen till den andra konjugationen och inte till den första. När svaga verb övergår till stark böjning är det också framför allt verb av andra konjugationen det gäller, enligt Lundberg (1921) och Ståhle (1965). Att just andra konjugationen är inblandad i dessa förändringar har jag antagit har att göra med att presensformen är identisk för starka verb och svaga verb av denna konjugation.

Att likhet är en faktor vid övergångar mellan böjningsklasser är något som bland annat Enger (1998) diskuterar. Likhet är också det som Ståhle (1965) och Lundberg (1921) hänvisar till när de konstaterar att en tillnärmning mellan den

starka verbklassen och den andra svaga konjugationen, genom vissa förändringar i supinumformen, öppnat för fler övergångar mellan de två klasserna. När vissa starka verb började böjas med infinitivvokalen även i supinum, samtidigt som svaga verb av andra konjugationen började böjas med /i/ i supinum, blev klasserna mer lika och därmed blev det lättare för övergångar att ske.

Man kan också tänka sig andra orsaker till klassbyten av denna typ. När det gäller övergångar från stark till svag böjning får man väl anta att dessa åtminstone delvis har att göra med att den svaga verbklassen både är mer regelbunden och större än den starka.¹³ Svaga verb utgör trots allt hela 88 % av svenskans verb och det vore snarare märkligt om detta inte påverkade de starka verben i någon mån.

Att ett byte från stark till svag böjning skulle vara ekonomiskt i och med att man vid en övergång till den andra svaga konjugationen får en kortare supinumform har tidigare hävdats i litteraturen (Karlsson & Sahlquist 1974; Karlsson 1999). Detta är dock inte något som jag tror har så stor betydelse i och med att man, samtidigt som man får en kortare supinumform (*vikit* > *vikt*), också får en preteritumform som är en stavelse längre än tidigare (*vek* > *vikte*).

När det gäller svaga verb som övergår till stark böjning drar jag av mina resultat slutsatsen att det är infinitivvokalen som är avgörande för om verben byter klass eller ej. Av de ursprungligen svaga verb som uteslutande eller omväxlande har eller har haft starka böjningsformer har alla någon av endast sex infinitivvokaler. De vanligast förekommande av dessa är också de som är vanligast förekommande bland ursprungligen starka verb. Kanske skulle man kunna säga att t. ex. /y:/ i infinitiv kommit att associeras med stark böjning och att detta faktum bidrar till att svaga verb med just /y:/ i infinitiv gärna övergår till stark böjning. Någon motsvarande tendens kan man egentligen inte se hos de ursprungligen starka verb som övergått till svag böjning. Visserligen framträder en infinitivvokal, /ä/, som den dominerande när det gäller starka verb som övergår till att böjas svagt, men i övrigt uppvisar gruppen stor spridning. Hela nio infinitivvokaler förekommer bland de ifrågavarande verben.

En annan möjlig orsak till varför vissa ursprungligen svaga verb övergår till stark böjning är att former på *-tt(e)* gärna undviks i den mån detta är möjligt. Idén om detta framlades av Karlsson & Sahlquist (1974) men då gällande varför vissa starka verb inte övergår till svag böjning. I mitt material ser man dock inte någon särskilt stark tendens till blockering av en övergång från stark till svag böjning för verb med /t/ eller /d/ i stammen, men däremot har ett relativt stort antal ursprungligen svaga verb på /t/ eller /d/ som tidigare böjdes efter andra konjugationen övergått till stark böjning. Om detta enbart beror på den dentala konsonanten eller om det har andra orsaker är dock svårt att avgöra.

Sammanfattningsvis skulle man kunna säga om verb som övergår från stark till svag böjning att dessa typiskt har vokalen /ä/ i infinitiv och en annan konsonant än /t/ eller /d/ i stamslutet. När det gäller övergångar från svag till stark böjning kan man säga att typverbet har /y:/ som infinitivvokal, böjs enligt andra konjugationen samt har en dental klusil i stammen.

¹³ Se Enger (1998) för en utförligare diskussion om betydelsen av böjningsklassers storlek.

LITTERATUR

- Bittner, Andreas, 1996: *Starke "schwache" Verben – schwache "starke" Verben. Deutsche Verbflexion und Natürlichkeit*. (Studien zur deutschen Grammatik. Bd. 51). Tübingen.
- Enger, Hans-Olav, 1998: *The Classification of Strong Verbs in Norwegian with Special Reference to the Oslo Dialect*. A Study in Inflectional Morphology. Oslo.
- Hellquist, Elof, 1980: *Svensk etymologisk ordbok*. Lund.
- Horneman Hansen, Lise, 2001: *Jysk -de-bøjning. En undersøgelse af svag præteritumbøjning*. Uppsala.
- Karlsson, Fred; Sahlquist, Åsa, 1974: "Starka verb i förvandling". I: *Nysvenska studier*. Bd. 54. Uppsala. 44–84.
- Karlsson, Susanna, 1999: *Svaga och starka verb – vilken styrka har de?* (Meddelanden från Institutionen för svenska språket vid Göteborgs universitet = MISS. Bd. 28). Göteborg.
- Lundberg, Justus, 1921: *Studier över andra starka verbalklassen i nysvenskan med hänsyn tagen även till övriga starka verbalklasser*. Lund.
- Nationalencyklopedins ordbok*. Cd-version. Version 2.0. 1999. Malmö.
- Pettersson, Thore, 1990: "Varför barnet inte kan vara latt". I: *Svenskans beskrivning*. Bd. 17. Åbo. 293–302.
- SAG = *Svenska Akademiens grammatik*. Bd. 2. (Ord). Telemann, Ulf; Hellberg, Sattafrn; Andersson, Erik (utg.). 1999. Stockholm.
- SAOB = *Ordbok över svenska språket*, Svenska Akademien (utg.). 1893–. Lund.
- Ståhle, Carl-Ivar, 1965: "Verbböjningstyper och verbfrekvens i stockholmskt berättarspråk". I: *Svenskans beskrivning*. Bd. 3. Göteborg. 5–27.
- Thorell, Olof, 1973: *Svensk grammatik*. Stockholm.
- Wessén, Elias, 1951 (3:e uppl.): *Svensk språkhistoria 1. Ljudlära och formlära*. Stockholm.
- Wurzel, Wolfgang Ullrich, 1984: *Flexionsmorphologie und Natürlichkeit. Ein Beitrag zur morphologischen Theoriebildung*. (Studia Grammatica. Bd. 21). Berlin.

ANJA KLEIN (BERLIN)

AMERIKANSK IMPORT I NORSK SPRÅKDRAKT DATASPRÅKET I NORGE

*Det gjelder å holde fast på strikkelua i det kraftige vestaværet.
Øyvind Gulliksen*

I dag er engelsk det språket som står sterkest på mange plan i hele verden. Dette gjelder store land, men særlig land som Norge som har så få innbyggere.

Dataspråket er et av de fagfeltene som er sterkest påvirket av engelsk, eller mer presist: Amerikansk språk. Dette fagområdet har i de siste tiårene utviklet sin egen terminologi. Ikke minst på 1990-tallet som var preget av utviklingen og utspreidningen av internett, sammen med en eksepsjonell vekst av tilsvarende fagordforråd.

Hovedoppgaven min behandler dataspråket i Norge og går ut fra at dette har tatt sitt utgangspunkt i den amerikanske dataterminologien. Dette betyr at alle norske dataord er lån. Jeg skal komme tilbake til lånklassifikasjonen om ikke så lenge.

'Dataspråk' er et flertydig begrep. Med 'dataspråk' mener jeg i dette tilfellet den terminologien som blir brukt for å betegne de tingene, prosessene og fenomenene som har å gjøre med datamaskiner og nettverk i videste forstand. Det omfatter her altså verken programmeringsspråk eller såkalte hacker-språk. Undersøkelsen gjelder bare bokmål og ikke nynorsk.

For å undersøke på hvilke måter norsk dataspråk har oppstått, samlet jeg mer enn 500 termer – substantiv, verb og adjektiv – fra norske datapublikasjoner i årene 1994-1999. Disse er av forskjellige typer, f. eks. lærebøker og datatidskrifter, men også enkelte dokumenter som kun er elektronisk tilgjengelig på World Wide Web.

Alt etter hvordan selve begrepet blir lånt og den norske datatermen blir dannet, kan lånordene inndeles i tre hovedgrupper: Direkte lån, hybridlån og indirekte lån.

1 DIREKTE LÅN

For det første er det direkte lån, d. v. s. ord og vendinger som blir overført direkte uten eller med små modifikasjoner når det gjelder uttale, skrivemåte og bøyning. I dette tilfellet blir altså både innholds- og uttrykkssida lånt (nullsubstitusjon). Denne prosessen kalles for norvagisering. Disse lånene er naturlig nok mest påfallende og lettest gjenkjennelige.

Den største gruppa blant de direkte lånene er substantiv. Blant disse finnes både enkeltord (simplicia) og sammensetninger (komposita). Ord som er assimilert i skrivemåte er substantiv som *skanner* (eng. 'scanner'), *kluster* (eng. 'cluster') og *Internett* (eng. 'Internet').

Eksempler på assimilasjon når det gjelder bøyning er substantiv som *weben* (eng. 'the web'), *displayet* (eng. 'the display'), *printer* (eng. 'the printer') og *mailserver* (eng. 'the mailserver') der den enklitiske artikkelen er tilføyd og dermed også tilegnet genus. Plural dannes på vanlig norsk måte: Ubestemt *servere* (eng. 'servers') og bestemt *skannerne* (eng. 'the scanners'). Verb får verbendinga *-e* i infinitiv og bøyes etter norsk mønster: *scanne* (eng. 'to scan'), *scannes inn*, *scanner inn* og *plugge* (eng. 'to plug').

Ord som ikke er assimilert på noen måte finnes nokså få, og da er det helst substantiv. Dette er jo ordklassen som – sammenlignet med andre klasser – krever minst tilpasning for å fungere i setninga. Eksempler er *Gigabytes*, *browser*, *freeware* og *clusters*.

2 HYBRIDLÅN

Et slags mellomtrinn er de såkalte hybridlånene som er en kombinasjon av både direkte og indirekte overførte deler. De fleste hybridene er derfor sammensetninger med et fremmedspråklig element og et leksem som allerede eksisterer i det norske språket, men som har fått en ny (del)betydning. Begge orddelene kan være både grunnord og tilleggsord, d. v. s. stå først eller bak i ordet.

Et eksempel der det direkte lånte ordet fungerer som grunnord er *matriseprinter*. Men det finnes riktignok flere eksempler for hybrider med norsk grunnord: *backupsystemet*, *cache-hukommelse* og *webtjeneren*.

Den slags hybrider glir selvsagt bra inn i det norske språkssystemet, siden grunnordet allerede fungerer i bøyningssammenheng.

Et problem ved hybridord kan være måten å knytte sammen ordleddene på. Materialet viser stor variasjon, noen ganger til og med i samme kilde. Ordene kan skrives sammen: *fontverktøy*, *backupprogram*. Det kan brukes bindestrek: *Delete-tasten*, *news-gruppe* eller det kan brukes særskrivning: *Delete tasten*, *plug-in sider*, *cache hukommelse*.

Et interessant fenomen er at en del av hybridordene er dannet på en semantisk redundant måte, siden et begrep uttrykkes gjennom både et overført og et reprodusert element: *Shareware-programmene* og *clipart-bilder*. Det norske grunnordet uttrykker her samme begrep som allerede er underforstått i det engelske leksemet.

3 INDIREKTE LÅN

Den tredje hovedtypen lån er indirekte lån, d. v. s. ord og vendinger der bare innholdssida blir overført. Uttrykkssida blir imidlertid dannet ved hjelp av materiale fra det låntagende språket norsk. Denne prosessen kalles for fornorsking. Jeg kommer til å nevne flere eksempler nedenfor.

Indirekte lån omfatter to forskjellige hovedtyper: På den ene siden finnes lån der både innholdet og dannelsesmønsteret blir overført – såkalte låndanninger. Det engelske forbildet motiverer altså selve dannelsesmåten, og avhengig av den formelle likhetsgraden med forbildet kan ordene klassifiseres som oversettelseslån, overføringslån og lånkreasjoner.

På den andre siden finnes de såkalte betydningslån der bare selve begrepet er lånt og tilføyd et eksisterende norsk ord som altså undergår semantisk utvidelse.

Alle disse lånene er fullstendig dannet av norske elementer; de er altså på forhånd tilpasset norsk språk på alle plan.

3.1 LÅNDANNINGER

OVERSETTELSESLÅN

Første type låndanninger, som er lettest gjenkjennelig er oversettelseslånene. I materialet som ble undersøkt har jeg funnet ledd-for-ledd-oversettelser blant substantiv, verb og adjektiv.

Men de fleste oversettelseslånene er sammensatte substantiv. Blant disse finnes ord med to substantiviske komponenter som f. eks. *hjemmeside* (eng. 'homepage'), *nyhetsgrupper* (eng. 'newsgroups') og *mouseknapp* (eng. 'mouse button'). Interessant å nevne i denne sammenhengen er at det i flere tilfeller oppstår leksikalsk variasjon i oversettelsesprosessen, d. v. s. engelske leksemer får flere tilsvarende synonymer på norsk. Et godt eksempel er eng. *mouse button* som blir både *mouseknapp* og *musetast* på norsk.

Også sammensetninger med flere enn to ledd oversettes ledd for ledd, f. eks. *nettverksoperativsystemet* (eng. 'network operating system').

Dessuten finnes noen få adjektiv-substantiv-kombinasjoner som f. eks. *flatskjerm* (eng. 'flatscreen') og *kompaktplate* (eng. 'compact disc'). Ikke alle ordelementer får beholde samme ordklasse i oversettelsen. Eng. *serial port* blir f. eks. til norsk *serieporten*.

Flere av oversettelseslånene er sammensetninger av verb og substantiv. Eksempler er *søkemotor* (eng. 'search engine'), *merkeboks* (eng. 'checkbox') og *nedtrekksmeny* (eng. 'pull-down menu'). Det kan oppstå synonymer blant disse oversettelseslånene: *search engine* gjengis med både *søkemotor*, *søkemaskin* og *søkeverktøy*. Det finnes til og med også her synonymer med ordelementer fra forskjellige ordklasser. Eng. *checkbox* kan bli til *merkeboks*, *kryssboks* (begge med verbalt førsteledd) og *avkrysningsboks* (med substantivisk førsteledd).

Alle verbene blant oversettelseslånene har flere ledd. Det er eksempler som *dobbeltklikke* (eng. 'to double-click') og *høyreklikke* (eng. 'to right-click'), men også *laste ned* (eng. 'to download'), *oppdatere* (eng. 'to update') og *oppgradere* (eng. 'to upgrade').

En kombinasjon av to verbale ledd er *dra og slipp* for engelsk *drag and drop*. Det finnes skrivemåter både med og uten bindestrek. Det finnes også eksempler der *dra-og-slipp* brukes til videregående orddanning: *dra-og-slipp-program*, *dra-og-slipp metode*.

Det finnes kun få direkte oversatte adjektiv i materialet. Noen eksempler er *nedlastbar* (eng. 'downloadable'), *klikkbar* (eng. 'clickable') og *håndholdte* (eng. 'hand-held').

OVERFØRINGSLÅN

Andre type låndanninger – som kanskje kunne kalles for overføringslån på norsk – er lån der den norske reproduksjonen er fjernere fra den fremmedspråklige modellen når det gjelder form og innhold.

I det undersøkte materialet finnes mange eksempler som hører hjemme i denne kategorien og det er nesten utelukkende substantiv. Eksempler er *pekeskjerm* (eng. 'touchscreen') og sentrale termer som *programvare* (eng. 'software') og *maskinvare* (eng. 'hardware'). De to sistnevnte termene viser at overføringslån (*program*-, *maskin*-) kan gjengi eller beskrive selve begrepet mye mer nøyaktig enn det opprinnelige ordet i engelsken (*soft*-, *hard*-), d. v. s. de norske ordene kan være bedre motiverte.

Ved siden av enkeltord finnes også mer komplekse konstruksjoner som f. eks. *flertrådig programkjøring* (eng. 'multithreading') og *kontekstavhengig hurtigmeny* (eng. 'context-sensitive menu').

Også blant overføringslånene finnes synonymer med felles engelsk forbilde. F. eks. gjengis *browser* på norsk med *internettleser*, *nettleaser*, *leser* og (hybridlånet!) *webleser*.

LÅNKREASJONER

Tredje type låndanninger er de såkalte lånkreasjoner som er helt uavhengige av det opprinnelige dannelsesmønsteret. Eksempler er *datamaskin* (eng. 'computer'), *tilleggsprogrammer* (eng. 'plug-ins') og *sikkerhetskopi* (eng. 'backup'). At norske lånkreasjoner kan være motivert på annen måte enn det engelske forbildet viser sammensetningen *minibilder*. Ordet mangler den antropomorfe motiveringen som det engelske ordet *thumbnail* har.

Stor språklig kreativitet bevises f. eks. av ord som *krøllalfa* og *alfa-krøll* som blir brukt istedenfor det engelske @ (*at*) i e-postadresser.

3.2 BETYDNINGSLÅN

Blant betydningslånene – andre type indirekte lån i motsetning til låndanningene der eksisterende norske ord får ny (del)betydning – finnes substantiv, helst simplicia, som *skriver* (eng. 'printer'), *tjener* (eng. 'server'), *minne* (eng. 'memory'), *vindu* (eng. 'window'), *bokmerke* (eng. 'bookmark') og verb som *brenne* (eng. 'to write'). Noen leksemer med ny delbetydning brukes til å lage nye ord, f. eks. *tjener* i *tjenerbasert*.

I de fleste tilfellene er den 'gamle' og den 'nye' delbetydningen av det norske leksemet på en eller annen måte overlappende. Det kan være en felles funksjon, lik utseende o. s. v., f. eks. *mus* (datainstrumentet og dyret har lik form).

Når man betrakter den norske dataterminologien kan man oppdage en rekke forskjellige strategier til å låne og lage ord på. Det er riktignok vanskelig å fastslå absolutte tall om ord når det gjelder de forskjellige måtene å låne på. Det som er påfallende er at indirekte lån – fornorskingen – tydeligvis utgjør den største delen av det samlede ordmaterialet.

Det er dessuten tydelig at det ikke bare finnes oversettelseslån, men også friere overføringer som vitner om språklig bevissthet og kreativitet. Riktignok ser det ut som om oversettelsene utgjør flertallet blant de indirekte lånene.

Alt i alt kan man si at norsk dataspråk synes å være velegnet til å tilpasse seg de kravene som oppstår på grunn av det stadig voksende begrepssystemet i dataområdet.

LITTERATUR (UTVALG)

Blaauw, Knud; Vernegg, Trond; Langslet, Lars Roar (red.), 1996: *Engelske ord med norsk rettskriving? Seks seminarforedrag 1996*. Bergen.

Graedler, Anne-Line, 1998: *Morphological, semantic and functional aspects of English lexical borrowings in Norwegian*. Oslo.

Grønvik, Oddrun, 1980: "Framandorda og norsk språkutvikling i nyare tid". I: *Språk i Norden 1980*. (Årsskrift för de nordiska språknämnderna och Nordiska språksekretariatet). Bojsen, Else m. fl. (red.). Lund. 39–60.

Gulliksen, Øyvind, 1980: "Ned i self-servicen å shoppe. Om engelsk-amerikanske lånord og kulturpåverknad". Del I. I: *Språklig samling* 1. 4–8.

Gundersen, Dag, 1974: "Fremmedord og andre lånord i teknisk norsk". I: *Språknytt* 1. 2–7.

Haugen, Einar, 1950: "The analysis of linguistic borrowing". I: *Language* 26. 210–231.

Hoffmann, Lothar; Kalverkämper, Hartwig; Wiegand, Herbert Ernst m.fl. (utg.), 1998: *Fachsprachen. Ein internationales Handbuch zur Fachsprachenforschung und Terminologiewissenschaft*. Bd. 2. Berlin.

Hofstad, Knut; Løland, Ståle; Scott, Per (red.), 1997: *Norsk dataordbok*. 6., reviderte utgave. Oslo.

Klein, Anja, 2000: *Strategien der Entlehnung, Wortbildung und Wortschöpfung im norwegischen Computerfachwortschatz*. Berlin.

Sandøy, Helge, 1997: "Fornorsking og norvagisering. Norsk språkrøkt i 1996". I: *Språk i Norden 1997*. (Årsskrift for språknemndene i Norden). Nordisk Språkråd (utg.). Oslo. 23–42.

Venås, Kjell, 1984: "Skal vi bruke engelsk eller norsk i olje- og data-alderen?" I: *Mål og Makt*: 1–2. 37–55.

Venås, Kjell, 1985: "Ordlaging på heimleg grunn". I: *Språk i Norden 1985*. (Årsskrift for Nordisk språksekretariat og språknemndene i Norden). Bojsen, Else m. fl. (red.). [Oslo]. 27–45.

CHARLOTTA BRYLLA (STOCKHOLM)

INBILLNINGSKRAFT.

ETT NYCKELORD I TYSK OCH SVENSK ROMANTIK.

Det är bekant att den svenska romantiken stod under stark påverkan från Tyskland,¹ och det är en rimlig hypotes att detta inflytande även tog sig språkliga uttryck. Föreliggande artikel tar upp begreppet *inbillningskraft* och kan ses som ett delresultat i en större undersökning om hur den tidiga tyska romantikens nyckelord överfördes till svenska. Efter en inledning, där bakgrund, metod och källor kortfattat beskrivs, kommer jag först att diskutera ordets etymologi i respektive språk, för att sedan gå in på hur begreppet definierades och användes under romantiken. I anslutning till detta sker en jämförelse mellan svenskan och tyskan avseende tillämpningen av *Einbildungskraft* respektive *inbillningskraft* med utgångspunkt i två källor kring sekelskiftet 1800.

1 BAKGRUND, METOD OCH KÄLLOR

När det gäller hypotesen om tysk påverkan på svenskt språk under romantiken, är det viktigt att påpeka att det inte nödvändigtvis rör sig om tyska nyord eller ens till ursprunget tyska ord som lånas. Snarare tycks det förhålla sig så att de undersökta nyckelorden² erhåller en ny betydelse under den här tiden och att denna betydelse sedan överförs till svenskan. Om så är fallet kan man tala om betydelaselån, vilket jag återkommer till nedan.

Undersökningen koncentreras till den del av den tyska romantiken som brukar kallas den tidiga (Jena-)romantiken (ty. *Frühromantik*). Dateringen skiftar något i olika handböcker, men 1798 brukar anges som startpunkt, d. v. s. det år som Friedrich och August Wilhelm Schlegel började ge ut programtidskriften *Athenäum*.³ Den utkom till och med 1800, vilket också brukar utgöra slutet på den tidiga romantiska perioden, eftersom Jena-kretsen då skingrades. Ibland sätts också 1804 som bortre gräns, när den högromantiska Heidelberg-romantiken tar vid, i och med att en författargrupp bildas runt bröderna Grimm, Clemens Brentano och Achim von Arnim.⁴ Jag har valt att koncentrera mig på Jena-romantiken, eftersom den i filosofiskt och estetiskt hänseende haft störst betydelse för den svenska romantikens framväxt.⁵

¹ Se t. ex. Engdahl (1988a) och Vinge (1988).

² I min undersökning tar jag upp följande nyckelord: **allegori, entusiasm, fantasi, gemyt, geni, humor, inbillningskraft, ironi, symbol, transcendent, universell** och **åskådning**.

³ Andra medarbetare var exempelvis Novalis, Friedrich Schleiermacher och August Ludwig Hülsen.

⁴ De sistnämnda gav t. ex. ut en samling tyska folkvisor *Des Knaben Wunderhorn* 1806.

⁵ Se t. ex. Vinge (1978) och Engdahl (1988b).

Ovan nämnda programtidskrift *Athenäum* är min huvudkälla i urvalet av nyckelorden. Den proklamerar den tidiga romantikens ideal och kan sägas ha påverkat den romantiska diskursen på ett avgörande sätt. Bland andra verk som ger mer utförlig information om de relevanta orden kan nämnas Kants *Kritiken* och *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten* samt Jean Pauls *Vorschule der Ästhetik*. När det gäller det svenska materialet, hade det naturligtvis varit givande att titta på översättningar av filosofiska och estetiska verk från aktuell tidsperiod, men sådana existerar i princip inte, eftersom de som intresserade sig för dessa områden förmodades behärska tyskan.⁶ Som pendang till *Athenäum* fungerar emellertid tidskriften *Phosphoros* som kan sägas vara det mest tongivande organet för romantikens idéer i Sverige. *Phosphoros* utgavs i Uppsala av Per Daniel Amadeus Atterbom och Vilhelm Fredrik Palmblad under åren 1810 och 1813. Det första numret av *Phosphoros* med den profetiska dikten *Prolog* brukar räknas som upptakten till svensk romantik. Därför valde jag också denna tidskrift som utgångspunkt för svenska motsvarigheter till de tyska nyckelorden. Även andra samtida verk, tidskrifter och debatter har dock haft relevans för begreppsanalysen.⁷

Eftersom undersökningsmaterialet är omfattande har jag valt att begränsa studien till ett visst antal nyckelord. Under de senaste åren har flera stora lexikologiska undersökningar i Tyskland använt nyckelordstermen – eller i alla fall detta koncept – i studier av stora korpora.⁸ I germanistisk lingvistik finns en särskild slagords- och nyckelordstradition, som jag emellertid inte kan gå in på här.⁹ Istället vill jag anföra de kriterier som enligt min mening fungerar bäst vid urval och beskrivning av nyckelord:¹⁰

- De är ofta nyord eller uppvisar någon form av semantisk förskjutning. Ofta blir den nya betydelsen viktig och tränger undan den gamla.
- De förekommer ofta i tillfälliga sammansättningar.
- De förorsakar ibland konkurrens mellan olika betydelser eller beteckningar.
- De tematiseras ofta i diskursen (språkreflexivitet).

Vid sidan av dessa kriterier kan nämnas att nyckelorden ofta brukar definieras som centrala ord, vilka uttrycker en viktig idé eller ståndpunkt hos en viss grupp. Nyckelordens betydelse är i högre utsträckning än andra ord beroende av kontext och situation. Detta gör dem mer dynamiska både ur denotativt och konnotativt perspektiv. Denna mer traditionella definition av nyckelord¹¹ förutsätter egentligen

⁶ Kants *Metaphysik der Sitten* föreligger tidigt i svensk översättning, men annars är det mest skönlitteratur som översätts, t. ex. Tiecks sagor.

⁷ T. ex. Geijer (1813), Boëthius Kantöversättning, se Kant (1797) och Höijer (1825–27).

⁸ Se t. ex. Stötzel (1995), Böke (1996), Herberg & Steffens & Tellenbach (1997).

⁹ Se Brylla (1999) och (2001).

¹⁰ Jag stödjer mig här framför allt på Böke (1996).

¹¹ Se t. ex. Liebert 1994.

att man redan vet vilka ord man letar efter för att sedan försöka motivera varför de är centrala, förmedlare av idéer etc. De fyra ovan angivna kännetecknen är emellertid lättare att tillämpa på en korpus. Framför allt språktematiseringar är en god hjälp när det gäller att plocka ut nyckelbegrepp ur en text.

Jag har försökt tillämpa dessa kriterier på min huvudkälla *Athenäum* vid urvalet och på så vis fått fram de aktuella orden (se not 1). I detta sammanhang bör dock nämnas att jag naturligtvis också var påverkad av sekundärlitteraturen över romantiken, vilket säkert styrde min "blick". När jag hade valt ut de tyska nyckelbegreppen, excerperade jag *Phosphoros* med avseende på de svenska ekvivalenterna. Textexemplen för *Einbildungskraft* och *inbillningskraft* återfinns i tabellerna 1 och 2.

2 EINBILDUNGSKRAFT/INBILLNINGSKRAFT

2.1 ETYMOLOGI I TYSKAN

Det tyska lexemet *Einbildungskraft* är ett översättningslån från latinets *vis imaginationis* och tycks ha kommit in i tyskan på 1600-talet, möjligen något tidigare (Paul 1992). Under 1600- och 1700-talet betyder *Einbildungskraft* ungefär 'förmågan att föreställa sig något, att inpränta något (i själen/minnet)'. Det är starkt knutet till religiösa föreställningar och ursprunget hittar man redan under 1100-talet och mysticismen (t. ex. hos Mechthild von Magdeburg), där verbet *einbilden* (mhd. *inbilden*) var ett centralt begrepp med betydelsen att 'avbilda' eller 'inpränta, inpränta något i själen' eller 'inpränta själen i Gud' (Kluge 1999). Under 1600-talet utsträcktes betydelsen således till att 'inpränta något i minnet' och samtidigt uppkommer också det reflexiva *sich einbilden* med betydelsen att 'anta något felaktigt, missta sig', vilket är den moderna betydelsen (ibid.)¹² Under 1700-talet saknas ännu den gudomliga inspiration i begreppet *Einbildungskraft* som skulle bli en viktig betydelsekomponent under romantiken.

2.2 ETYMOLOGI I SVENSKAN

Det svenska verbet *inbilla* har sitt ursprung i det medellågtyska *inbilden* med betydelsen 'inpränta', belagt första gången 1621.¹³ Redan under 1600-talet existerar emellertid flera betydelser som exempelvis 'ingiva falska föreställningar', 'få någon att tro på något felaktigt' samt det reflexiva 'föreställa sig något' (SAOB). SAOB anger att lexemet *inbillningskraft* är bildat efter det tyska *Einbildungskraft* under 1600-talet. Ordet uppträder första gången 1639 i en översättning från tyskan.¹⁴ Det har samma innebörd som en av betydelsenyanserna i *inbillning*, nämligen i vitter stil 'människans förmåga att hos sig framkalla minnes- o. fantasibilder, föreställningsförmåga, fantasi' (SAOB).

¹² Se även *Deutsches Universalwörterbuch* (2001).

¹³ *Ordbok över svenska språket*. Bd. 12 (1933). I fortsättningen används förkortningen SAOB.

¹⁴ SAOB: Comenius, Upläste gyllene tungomåls dör. Övers. Holmiæ 1640.

2.3 BETYDELSE UNDER ROMANTIKEN

I romantikens estetik är *Einbildungskraft* ett centralt begrepp, eftersom det är direkt knutet till konstnärsrollen. Endast det diktande geniet är utrustat med den gudomliga inbillningsgåvan och det är den som skiljer snillet från andra talanger och gör honom/henne till skald. Dessutom hänger inbillningskraften samman med de kunskapsteoretiska frågeställningar som är av avgörande betydelse för romantikerna.

Teoribildningen kring begreppet utgår från Kant. För Kant är inbillningskraften en viktig term, framför allt i *Kritik der Urteilkraft*. Kants transcendentalfilosofi tillför som vi skall se en viktig dimension hos 1700-talsbegreppet. De brittiska empiristerna hade under andra hälften av 1700-talet definierat *inbillningskraften* (*imagination/fancy*) som en förmåga att kombinera föreställningar. Enligt t. ex. David Hume kommer enkla föreställningar (*simple ideas*) alltid från sinnesintrycken (*impressions*) och själen är inte själv i stånd att skapa några enkla föreställningar. Med hjälp av *fantasin* eller *inbillningskraften* kan själen emellertid kombinera dessa enkla föreställningar (Aspelin 1977, 141–49). Det revolutionerande hos Kant och transcendentalfilosoferna är emellertid att inbillningskraften också kan producera enkla föreställningar.

Einbildungskraft ist nicht bloß Phantasie, sondern im weiteren Sinne die Fähigkeit, Vorstellungen auch ohne Gegenwart des Objekts zu haben. Die "reproduktive" Einbildungskraft verbindet die Vorstellungen nach Assoziationsgesetzen. Die "produktive" Einbildungskraft verbindet sie nach Regeln des Verstandes [...]. (Eisler 1930, 195)

Därmed skiljer Kant mellan en kunskapsteoretisk och en estetisk betydelse hos inbillningskraften. Den produktiva inbillningskraften sker a priori och har enligt Kant en transcendental funktion att förmedla mellan åskådning och tänkande. Produktiv inbillningskraft som estetisk kategori är en förmåga som tillkommer geniet.

Dikotomin reproduktiv vs. produktiv inbillningskraft är grundläggande också för romantikerna och används även vid lexemet *fantasi* (se t. ex. Grimm 1862). Man tar fasta på Kants uppdelning mellan skapande konstnärer och framstående vetenskapsmän (en distinktion som inte tidigare gjorts) och utvecklar konceptet att endast författargeniet är begåvat med produktiv inbillningskraft.

Det verkar utan tvivel som att den semantiska förskjutning som sker med *Einbildungskraft* i och med Kant har överförts till svenskan. Intressant nog har SAOB uppmärksammat en ny betydelsenys runt sekelskiftet 1800: För inbillningskraft anges två delbetydelser, för det första 'särsk. filos. i uttr. *reproduktiv inbillningskraft, förmåga att framkalla minnesbilder; produktiv l. producerande inbillningskraft, förmåga att skapa fantasibilder, skapande fantasi*' och för det andra hänvisas till en delbetydelse under *inbillning*: '(i anslutning till KANT) filos. Människans förmåga att förena det i åskådningen empiriskt mottagna stoffet med förståndsvärksamheten.' För ett samtida belägg refereras till Geijers skrift om inbillningsgåvan som jag ska strax återkomma till.

I SAOB:s arkiv finns några belägg från sent 1700-tal som illustrerar att definitionen av inbillningskraft fortfarande står i den empiriska traditionen. Daniel Boethius skriver 1782: "Inbillningskraft eller förmögenhet at utan afseende på de omständigheter som åtföljt de redan fångna begrep, dela och sammansätta dem samt deraf tillskapa nya, fastän inga verkliga ting i naturen deremot svara." och i ett belägg från ungefär samma tid heter det: "Hvad är Inbildningskraften? En kraft, som påminner oss begreppen om frånvarande ting, som någon gång varit för våra utvärtes sinnen" (SAOB-arkiv).¹⁵ Några år senare skulle Boethius bli den som introducerade Kant och dennes idéer i Sverige.

Under 1800-talets första årtionde har romantikens tankegångar ännu inte slagit igenom i Sverige. Man kan konstatera att de brittiska empiristernas definition fortfarande präglar upplysningsfilosofen Anders Lidbecks syn på inbillningskraften som hos honom heter inbillningsgåva:

Inbillningsgåfvan betraktad som själens förmåga, att föreställa sig frånvarande föremål, heter *reproductif* (återbringande), när hon endast upprepar hafda föreställningar och *productif* (frambringande) eller med ett ord *bildningsgåfva*, *bildningsförmåga*, när hon sjelf sammansätter nya.¹⁶

Uppdelningen i produktiv och reproduktiv inbillningskraft existerar, vilket också definitionen i SAOB vittnar om¹⁷, men däremot räknar inte Lidbeck med den kantianska förmågan hos inbillningskraften att själv kunna producera enkla föreställningar. Vidare anser inte Lidbeck att inbillningsgåvan är förbehållet geniet, utan även vetenskapsmän kan vara utrustade med denna egenskap (Svensson 1987, 140). Det är intressant att han anför de två synonymerna *bildningsgåva* och *bildningsförmåga*, eftersom dessa sedan återkommer hos fosforisterna.

Några år senare författade Geijer en skrift om *Inbillningsgåvan* som bidrag till Svenska Akademiens prisfråga 1810. Frågeställningen var helt i upplysningens anda: Hvilka fördelar kunna vid människors moraliska uppfostran dragas af deras Inbillnings-gåfva m.m.? Skriften innehåller emellertid en hel del romantiska föreställningar om begreppet: "Emedlertid vilja vi antaga att inbillningsgåfvan är densamma som den poetiska förmögenheten hos människan[...]" (Geijer 1810, 270). Ofta jämförs inbillningskraften med diktarförmågan och det är en tidstypisk tanke som Geijer tar upp här. En annan viktig komponent är att denna förmåga är medfödd, och det är inte alla som kan tillägna sig den: "Inbillningskraften kan inte läras." (ibid., 296.) Romantikerna trodde på en stegrande form av inbillningsgåvan som potentierades i det skapande geniet: "Men nu – igenom hvilken förmåga äro dessa under möjliga, om ej genom den egentligen skapande förmågan hos människan, inbillningskraften, som i sin högsta bemärkelse är Snillet." (ibid., 297.) Uppdelningen mellan förstånd och inbillningskraft görs ofta och där betonas att den senare är en estetisk kategori som går utanför förstånd och kunskap. "[...] och

¹⁵ SAOB arkiv. (Bergklint, Mindre sammandrag af vetenskaperne. Stockholm 1781–92.)

¹⁶ Lidbeck 1806, 21f. Citerat efter Svensson (1987, 142).

¹⁷ Den är hämtad ur en översättning av Tuderus från 1806.

det sköna finns ej för förståndet utan för inbillnings-gåfvan (för annars skulle smaken vara blott kunskap och man skulle kunna bevisa att något är vackert)“ (ibid., 337). Trots att Geijer säkert höll tillbaka en del av det romantiska tankegodset, eftersom skriften skulle bedömas av Svenska Akademien, som inte hade mycket till övers för de filosofiska nymodigheterna från Tyskland, är de romantiska tendenserna här tydliga. Begreppet *inbillningskraft* har fyllts med ett nytt innehåll.

2.3.1 ATHENÄUM

*Einbildungskraft*¹⁸ är ett centralt ord i programtidskriften *Athenäum*. Att inbillningskraften är ett fenomen förbehållet diktaren kommer fram i ett citat hämtat ur Friedrich Schlegels *Athenäum*-artikel *Über die Philosophie*: ”Nach der Denkart und Sprache gebildeter Menschen steht die **Einbildungskraft**¹⁹ dem Dichter, Vernünftigkeit dem sittlichen Menschen am nächsten.“ (*Athenäum* 1799, 401, *Über die Philosophie*.)²⁰ Artikeln är formulerad som ett brev till Schlegels livskamrat Dorothea Veit, och Schlegel talar egentligen om förståndet som den viktigaste drivkraften i filosofin. Men om filosofen behöver förstånd, den moraliska människan förnuft, är inbillningskraften utmärkande för diktaren eller kanske i ännu högre grad för det diktande geniet: ”Genie ist das Vermögen von **eingebildeten** Gegenständen, wie von wirklichen zu handeln, und sei auch wie dieses zu behandeln.“ (*Athenäum* 1798, 89, *Blüthenstaub*). Geniet lever just av den egenskapen att det kan skapa utifrån inspirationen och inte är beroende av erfarenheten, det unika skapandet alstras ur det som Kant kallade den produktiva inbillningskraften. Begreppet är helt igenom positivt konnoterat och förekommer ofta i bilder, där den svävar eller flyger: ”Sie entlehnen Ideen von ihr, um sich über die nähere Wirklichkeit wegzuschwingen, und legen dagegen der umherschweifenden **Einbildungskraft** bestimmte Erscheinungen unter.“ (*Athenäum* 1799, 510, *Die Gemählde*, min understrykning). Eller som i konstaterandet över Tiecks diktning: ”Seine **Einbildungskraft**, die sich im William Lovell zum Theil in trüben Fantomen herumtrieb und ihre Flüge verschwendete, ist seitdem auffallend zu größerer Heiterkeit und Klarheit hindurchgedrungen.“ (*Athenäum* 1798, 190, *Beyträge zur Kritik der neuesten Literatur*). Beskrivningen av inbillningskraften som en svävande rörelse hänger också samman med föreställningen att konstnärssjälen inte får åläggas några regler utan måste få röra sig fritt: ”Die **Einbildungskraft** muß ausschweifen wollen, nicht dem herrschenden Hange der Sinne knechtisch nachzugeben gewohnt seyn.“ (*Athenäum* 1798, 197, *Fragmente*). Som väntat stöter man flera gånger på kollokationen ”lebhaft *Einbildungskraft*“ (t. ex. *Athenäum* 1799, 722, *Notizen*), men inte i betydelsen att

¹⁸ Jag har också exzerperat det enkla lexemet *Einbildung* (jfr. not 20) samt semantiskt relevanta avledningar och komposita.

¹⁹ Samtliga markeringar i textexemplen är gjorda av mig.

²⁰ Referenserna inom parentes anger utgivningsår och bidragets titel. Sidhänvisningarna är löpande för samtliga årgångar och härstammar från den reprint-utgåva av *Athenäum* som jag använt.

man inbillar sig saker, utan som en livlig föreställningsförmåga. Den i vår tid vanligaste betydelsen ‚att anta något felaktigt‘ har jag inte kunnat belägga mer än en gång. Det är ett tydligt exempel, eftersom det står i den frekventa kollokationen ‚bara inbillning‘: ”Gott ist aber nicht bloß ein Gedanke, sondern zugleich auch eine Sache, wie alle Gedanken, die nicht bloße Einbildungen sind“. (*Athenäum* 1798, 255, Fragmente.)

Emellertid räcker det inte att bara ha den gudomliga inbillningskraften. Man måste också kunna göra något av den, eftersom det annars bara blir en poetisk lek med ord: ”Er scheint keine andre Absicht dabey zu hegen, als die **Einbildungskraft** auf eine poetische Weise mit einem mysteriösen Spiel zu beschäftigen.“ (*Athenäum* 1798, 270, Fragmente.).

Som jag nämnde ovan i metodavsnittet är det en vanlig egenskap hos nyckelorden att de tematiseras i texten, t. ex. *x* är/innebär *y*. Här ska ges ett exempel på detta: ”Das Urtheil war verdrießlich, weil es nur schlechterhin so heißen solle, und nicht Urtheilskraft; da doch Klopstock selbst **Einbildungskraft** sage.“ (*Athenäum* 1798, 82, Die Sprachen. Ein Gespräch über Klopstocks grammatische Gespräche.). Det här är ett tämligen typiskt exempel ur *Athenäum*. Skribenterna leker med orden, vilket är både komplicerat och intressant. Det är naturligtvis svårt att avgöra begreppets semantiska tillämpning, eftersom man måste ta hänsyn till den ironiska distansen. Å andra sidan tyder användningen på att det rör sig om ett centralt ord med omdiskuterad betydelse.

2.3.2 PHOSPHOROS

Hur tillämpas då begreppet *inbillningskraft*²¹ i den svenska tidskriften *Phosphoros*? Inbillningskraften omtalas som det allra största i den estetiska åskådningen, som ”den absolut bildande Kraftens Symbol, d.ä. Gudomlighetens närmast liknande afteckning.“ (*Phosphoros* 1811, 353.)²² Att inbillningskraften skulle vara något gudomligt är ett genomgående tema: ”Derföre nödgas **inbillningskraften** att beteckna hvarje gudomlig egenskap särskild, hvar och en med en egen individual gestalt.“ (*Phosphoros* 1813, 350.). Medan inbillningsgåvan i *Athenäum* ofta var flygande eller svävande tycks *Phosphoros*-skribenterna luta åt eldsmetaforer. Inbillningskraften kan vara rik, men än hellre är den brinnande eller eldsdrucken:

”[...] denna oförgängliga väfnad, der Söderns brinnande **inbillningskraft** med de friskaste och mångfaldigaste färgor fasttrollat de flyende riddarlivets strålar, [...]“ (*Phosphoros*, 1812, 146, Öfver romanen).

”Den brinnande **inbillning**, som så förälskad målar de förtrollningar, hvaraf den hänförs, [...]“ (*Phosphoros* 1811, 370, Fragmenter).

²¹ Jag har också exiperat inbillning samt andra komposita med detta ord. I Grubbes *Filosofiska ordlista* från 1845 står följande att läsa: ”**Inbillning**, egentligen en inbillningskraftens föreställning. Stundom nyttjas dock detta ord äfven för att utmärka sjelva inbillningskraften.”

²² Sidhänvisningarna refererar till den bundna utgåvan av *Phosphoros*, där årgångarna 1810 och 1811 utgör två separata band, medan 1812 och 1813 bundits samman till en gemensam volym.

”[...] och förståndet som beräknar allt efter ändliga reglor, öfverröstas af den eldsdruckna **inbildningen**.” (*Phosphoros* 1811, 368, Fragmenter)

”Äfven Calderons ironi är lik Ariostos en behaglig lek, men fostare af en eldigare **inbillning**.” (*Phosphoros* 1810, 173, Kritik. Översikt af Poesins historia)

2.4 SYNONYMER

Man kan konstatera att uttrycket *inbillning* ofta förekommer synonymt med *inbillningskraft* i både *Athenäum* och *Phosphoros*, även om det i vissa fall betyder föreställningsförmåga. Hur förhåller det sig med andra konkurrerande uttryck? Det tänkbara lexemet *Einbildungsvermögen* förekommer inte på något ställe i *Athenäum*, och det samma gäller för den svenska ekvivalenten *inbillningsförmåga*. Det latinska *imagination* kan beläggas på ett par ställen i båda tidskrifterna men tycks inte spela någon avgörande roll.

Vid sekelskiftet 1800 existerar *inbillningsgåva* och *inbillningskraft* bredvid varandra, och av exemplen i SAOB:s arkiv att döma, måste de betraktas som synonymer. Detta bekräftas också i Geijers skrift om inbillningsgåvan, där han brukar båda orden utan åtskillnad. Trots att den i förväg givna titeln innehåller ordet inbillningsgåva prioriterar Geijer inbillningskraft och verkar endast använda det förra för att variera det senare.²³ Lidbeck däremot föredrar uttrycket inbillningsgåva och detta gäller även för de svenska moral sense-filosoferna (Segerstedt 1937). I *Phosphoros* förekommer emellertid bara inbillningskraft, och man frestas att formulera hypotesen att de svenska tänkare som är påverkade av Kants definition och de tyska romantikernas tillämpning av konceptet *Einbildungskraft* använder uttrycket inbillningskraft, medan upplysningsfilosofer och moral sense-skolan tenderar till inbillningsgåva.

I *Phosphoros* återfinns dock även andra ord som enligt min mening rymmer samma koncept som inbillningskraften. Denna jämföras ju ofta med diktningsförmågan och följande citat illustrerar, vilket slags kraft det rör sig om:

Stylen är full av poetisk kraft [---] I den orphiska fornåldern, anmärker Fr. Schlegel, finns det första fröet till denna allmänna, af senare skalder, prester och filosofer så mångfalt utbildade och utsmyckade Hellernernes mening, att poesin komme omedelbart från gudarne, och diktningsförmågan vore en högre ingifvelse, ett slags rus. (*Phosphoros* 1811, 253, Anmärkningar till Den fjättrade Prometheus)

På ett annat ställe i *Phosphoros* talas om bildningsförmågan som en synonym till den aktiva fantasin:

Konstens princip är Snillet (genie, Genius) eller aktiv fantasi. Hos andra än konstnärer finns bildningsförmågan icke actu, utan är ett blott passift, en instinkt för det sköna, eller grundlaget till den skicklighet att urskilja sant konstvärde från bländverk, hvilken man kallar Smak. (*Phosphoros* 1811, 576, Preliminaries till en poetik.)

²³ Inbillningsgåva förekommer bara fyra gånger i den 60 sidor långa texten, medan inbillningskraft är betydligt mer frekvent.

Sannolikt rör det sig här om samma gudomliga inspiration som brukar gå under namnet *inbillningskraft*. Även här kan man ana tyska influenser, eftersom Jean Paul i sin *Vorschule der Ästhetik* talar om fantasin eller bildningskraften som den största gåvan av alla.²⁴

Den vanligaste synonymen till *inbillningskraft* är emellertid fantasi, även om det är tveksamt huruvida man kan tala om synonymi. I min undersökning har jag valt att ta upp dem som två separata begrepp, men det är klart att deras respektive betydelser överlappar varandra. I ordböcker anges *inbillningskraft* ofta som förklaring till fantasi och omvänt. Under romantiken finns ambitioner att differentiera dem. Kant hävdade att *inbillningskraften* gick utöver fantasin (se ovan), medan Jean Paul menade att fantasin (d. v. s. bildningskraften) var något högre än *inbillningskraften*. En ingående analys av skillnaden i tillämpningen av *inbillningskraft* vs. fantasi i *Athenäum* och *Phosphoros* skulle spränga ramen för denna artikel, och jag hänvisar istället till min kommande avhandling. Avslutningsvis skall endast några exempel på användningen av fantasi i respektive tidskrift ges. Ett språkreflexivt belägg ur *Athenäum* implicerar att *inbillningen* ingår i fantasin: ”**Fantasie** ist zugleich Begeistrung und **Einbildung**“ (1798, 260, Fragmente.). Men fantasi kan också vara en viktig beståndsdel i andra egenskaper: Wo **Fantasie** und Urtheilskraft sich berühren, entsteht Witz; wo sich Vernunft und Willkühr paaren, Humor. (*Athenäum* 1798, 271, Fragmente). Följande *Phosphoros*-citat tyder på samma begrepps innehåll som för *inbillningskraft*: En poet utan **fantasi**, eller som icke förstår sin **fantasi** på rätt sätt, är ingen poet [...] (*Phosphoros* 1811, 60, Charakteristik Skaldesstycken af Axel Gabr. Silverstolpe). Poeten behöver sin fantasi, eftersom den förbinder honom/henne med det gudomliga som är förutsättningen för skapandet: ”Denna syftning kallas **Fantasi**; allt som bär återsken af det Ideala, *Skönt*; (*Phosphoros* 1810, 101, Recension om ett stort, ett patriotiskt tänkesätt II)“. Ur ett rent kvantitativt perspektiv är fantasi ungefär dubbelt så frekvent som *inbillningskraft* i såväl den tyska som den svenska korpusen. Detta kan ha flera orsaker, t. ex. att fantasi ofta uppträder som personifierat uttryck i dikter och på så sätt får ett större användningsområde än *inbillningskraft* som endast förekommer i recensioner, essäer etc. Dessutom tycks *inbillningskraft* i högre utsträckning ha karaktären av filosofiskt/estetiskt begrepp, medan fantasi också ingår i allmänspråket.

3 AVSLUTANDE DISKUSSION

Jag har undersökt hur begreppen *Einbildungskraft* och *inbillningskraft* användes under tidig romantik i Tyskland resp. Sverige med hjälp av två tidskrifter som utkom kring sekelskiftet 1800. Utgångspunkterna för detta var dels att göra en begreppshistorisk genomgång av nyckelordet *Einbildungskraft* fram till och med romantiken, dels att undersöka den svenska motsvarigheten med hypotesen att en ny betydelse lånas in från tyskan.

²⁴ Jean Paul Richter, *Vorschule der Ästhetik*, Leipzig 1815, Programm II, §7.

I början av artikeln (se kap.1) ställde jag upp fyra kriterier som kan ge vägledning om huruvida ett ord har nyckelordsstatus: Nyckelorden är ofta neologismer eller uppvisar en ny betydelse, de förekommer ofta som ad-hoc-komposita, de utlöser ibland konkurrens mellan olika betydelser eller beteckningar och de tematiseras ofta i diskursen. Lexemet *Einbildungskraft* tycks åtminstone uppfylla tre av de ovan nämnda kriterierna för nyckelord som det tillämpas i tidskriften *Athenäum*²⁵. Den semantiska förskjutning som begreppet får i och med Kants estetiska kategori kan konstateras i vissa av beläggen ur *Athenäum*. Dock är ordet tveklöst polysemt och det finns en viss osäkerhet i bruket som gärna kännetecknar neologismer/nya betydelser. Betydelsekonkurrens behöver inte ta sig uttryck i en medveten semantisk kamp (se Brylla 2001 om *Fahnenwörter/Stigmawörter*), utan kan också leda till en ambiguitet i tillämpningen. Konkurrens om beteckningen råder så tillvida att *fantasi* i många fall används synonymt, medan man i andra fall bemödar sig om en distinktion. När det gäller språkreflexivitet som kanske är den mest utmärkande egenskapen för nyckelord, är detta inte så framträdande hos *Einbildungskraft* som hos andra ord i min korpus (se not 2), men det finns exempel på hur begreppet tematiseras i texten.

Man kan nog utgå ifrån att *Einbildungskraft* var ett nyckelord även före romantiken. Skribenterna i *Athenäum* har en tradition att förhålla sig till och de berikar begreppet i Kants anda med ytterligare en begreppskomponent. Beläggen ur *Phosphoros* vittnar om att denna semantiska förskjutning utan tvivel har överförs till svenskan, och därför är det berättigat att tala om ett betydelselån. Tidigare forskning har pekat på det starka inflytande som Tyskland hade på Sverige under romantiken (se t. ex. Engdahl 1988a), och jag vill med detta bidrag visa att detta även hade språkliga konsekvenser. När det gäller *inbillningskraft* som nyckelord, kan man konstatera att det uppfyller samma kriterier som den tyska förebilden, möjligen med den skillnaden att det svenska ordet verkar mer benäget att bilda tillfälliga sammansättningar. Man kan dessutom belägga fler konkurrerande beteckningar i det svenska materialet som exempelvis bildningsförmåga. En analys av de kollokationer som *Einbildungskraft* resp. *inbillningskraft* uppträder i visar dock snarare en variation i bildspråket än semantiska skillnader i bruket.

LITTERATUR

- Aspelin, Gunnar, 1977: *Tankens vägar. En översikt av filosofins utveckling*. Del II. Lund.
- Brockhaus Enzyklopädie, 1968 (17:e uppl.). Band 5. Wiesbaden.
- Athenäum*. Eine Zeitschrift von August Wilhelm und Friedrich Schlegel. 1798–1800. Berlin. (Reprint, Dortmund, 1989).

²⁵ Tillfälliga sammansättningar förekommer i princip inte.

- Brylla, Charlotta, 1999: "Begreppet nyckelord i den lingvistiska traditionen". I: *Nordiska språk – synkront och diakront*. (Kleine Schriften des Nordeuropa-Instituts Bd. 17) Kusmenko, Jurij; Lange, Sven (utg.). Berlin. 54–58
- Brylla, Charlotta, 2001: "Begreppet slagord inom tysk språkvetenskap". I: *Nordiska språk – insikter och ursikter*. (Kleine Schriften des Nordeuropa-Instituts Bd. 24.) Kusmenko, Jurij; Lange, Sven (utg.) Berlin. 79–89.
- Böke, Karin; Liedtke, Frank; Wengeler, Martin, 1996: *Politische Leitvokabeln in der Adenauer-Ära*. Berlin, New York.
- Deutsches Universalwörterbuch*. (4:e uppl.). Dudenredaktion (utg.) 2001 Mannheim; Leipzig.
- Eisler, Rudolf, 1930: *Kant-Lexikon*. Berlin.
- Engdahl, Horace, 1988a: "Känslans och tankens revoltörer". I: *Den svenska litteraturen. Upplysning och romantik 1718–1830*. Delblanc, Sven; Lönnroth, Lars (utg.). 157–176.
- Engdahl, Horace, 1988b: "Den romantiska texten". I: *Den svenska litteraturen. Upplysning och romantik 1718–1830*. Delblanc, Sven; Lönnroth, Lars (utg.). 177–186.
- Geijer, Erik Gustaf, 1813: *Svar på Svenska akademis prisfråga år 1810: Hvilka fördelar kunna vid människor moralisk uppfostran, dragas af deras inbillingsgåfva m.m.?* Stockholm.
- Grimm, Jakob; Grimm, Wilhelm (utg.), 1862. *Deutsches Wörterbuch*. Bd. 3. Leipzig.
- Herberg, Dieter; Steffens, Doris; Tellenbach, Elke (utg.), 1997: *Schlüsselwörter der Wendezeit: Wörterbuch zum öffentlichen Sprachgebrauch 1989/90*. Berlin; New York.
- Höijer, Benjamin, 1825–27: *Benj. C.H. Höijers Samlade skrifter*. Stockholm.
- Kant, Immanuel, 1797: *Grundläggning, till metaphysiken för seder af Immanuel Kant*. Öfversättning. Upsala.
- Kluge, Friedrich, 1999 (23:e uppl.): *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Berlin, New York.
- Liebert, Wolf-Andreas, 1994: *Das analytische Konzept "Schlüsselwort" in der linguistischen Tradition*. Heidelberg, Mannheim.
- Ordbok över svenska språket*. Bd. 12. Svenska akademien (utg), 1933. Lund.
- Paul, Hermann, 1992 (9:e uppl.): *Deutsches Wörterbuch*. Tübingen.
- Phosphoros*. (Månadsskrift). Upsala 1810–13.
- Segerstedt, Torgny, 1937: *Moral sense-skolan och dess inflytande på svensk filosofi*. Lund.
- Stötzel, Georg; Wengeler, Martin (utg.), 1995: *Kontroverse Begriffe. Geschichte des öffentlichen Sprachgebrauchs in der Bundesrepublik Deutschland*. Berlin, New York.

Svensson, Christina, 1987: *Anders Lidbeck och 1700-talets estetik*. Lund.

Vinge, Louise, 1978: *Morgonrodnadens stridsmän: epokbildningen som motiv i svensk romantik 1807–1821*. Lund.

Vinge, Louise, 1988: Från järnår till romantisk skördetid – en periodöversikt. I: *Den svenska litteraturen. Upplysning och romantik 1718–1830*. Delblanc, Sven; Lönnroth, Lars (utg.). 187–204.

Tabeller med textbelägg

Tabell 1: Inbillning(skraft) (36)
(In1) [...] en känsla som ej kann beskrivas, skakar och spänner nerverna och inbillningskraften elektriserar med oemotståndlig våldsamhet[...] (1810:102, Recension om ett stort, ett patriotiskt tänkesätt II)
(In2) Lik den tröst inbildningen oss skänker (1810, 131, Kyrkogården)
(In3) O! jag vill dö, när skapelsens matt omdunklade taflor gyllene dagern begjöt, och om föryngringens fest diktar en röd inbillning, och mig erinra som Engel (1810, 145, Sjuklingens tröst)
(In4) Vår <i>Lidners</i> Lyriska berättelser äga ett högt värde, i afseende på stark känsla och sublim inbillningskraft. (1810, 168, Kritik. Översikt af Poesins historia II)
(In5) Äfven Calderons ironi är lik Ariostos en behaglig lek, men fostare af en eldigare inbillning. (1810, 173, Kritik. Översikt af Poesins historia II)
(In6) „Stylens tukt, nekom det ej, var aldrig omfattligare än I Franskan: men till den grad undvek inbillningen att dikta i Kaparens stora plan, och med den omsorg undflyddes allt sken av fritalighet, att redbarheten försvann med sinnesvärdet, [...]“(1810, 315, recension Lyceum, citat)
(In7) Men hvilka fördelar kunna vid inbillnings-djurens uppfostran till förstånds-fullkomlighet hämtas af denna vattniga deklamationsgåfva, [...] (1810, 315, recension Lyceum, citat)
(In8) I senare upplystare tider nemligen, då man icke gerna tror på hvad som på ett underbart sätt slår inbillningen, och därför ryckt på axlarna åt den „godtrogne“ Herodotos[...] (1811, 83, Universitetslitteratur Filosofi och estetik)
(In9) [...]ett mästerstycke af moderskänsla, elegiskt yppig inbillning, och harmonisk expression. (1811, 174, Recension Erotiska sånger af U.C.W.)
(In10) Hon afsöndrade sig betydligt i den nu uppkommande Lyriken, som dermot förmälde sig med tonkonsten, då skaldens inbillning återvände från Universum, från det Eviga, till sin egen hug. (1811, x [253-263], Anmärkningar till den fjättrade Prometheus)
(In11) [...]den store Schelling, hvars senare skrifter några på detta vis misstyda, har endast visat att de eviga idéerna äro de sammaför inbillningen, hjertat och tankan [...] (1811, 275, Recension Lyceum)
(In12) så är denna harmoni, objektiviserad genom inbildningskraften, den absolut bildande kraftens symbol, d.ä. Gudomlighetens närmast liknande afteckning. (1811, 353, Bref öfver Franzéns skaldestycken)
(In13) [...]och förståndet som beräknar allt efter ändliga reglor, öfverröstas af den eldsdruckna inbildningen. (1811, 368, Fragmenter)
(In14) Den brinnande inbillning, som så förälskad målar de förtrollningar, hvaraf den hänförs, (1811, 370, Fragmenter)
(In15) Inbillningen, som ej uppvärms af en yttre mångfaldighet eller glädjens fria och lätta spel, försänker sig i sig sjelf och lefver i dystra, märkare teckningar. (1811, 371, Fragmenter)
(In16) En död, lärd beundran, som på sin höjd vet värdera hans rika inbillning, hans öfvade talang, är icke det echo, som hans hjerta, eller – om man så behagar – hans ärelystnad begär. (1811, 573, Preliminariet till en poetik))
(In17) Den liknar ett charadspel, som icke föds af snillet, icke mödar hjernan och icke spänner inbillningen, (1812, 61, Om Bellman och Valerius)

(In18) [...]hvertill icke den mensklige inbillningen engång mäktat uppfinna ett mönster. (1812, 100, Öfver romanen)
(In19)[...]som icke blott skänka en angenäm njutning, utan äfven rikta tankan och inbillningen, som förädla själen och öppna henne en större utflygt! (1812, 103, Öfver romanen)
(In20) Min inbillning hänföres till elysiska nejder: (1812, 104, Öfver romanen)
(In21) Deras inbillning är ännu för ren, för skär att dväljas bland föreställningar, som tillhöra en senare ålder. (1812, 106, Öfver romanen)
(In22) Inbillningskraften drogs från Marias thron, från Konung Artus och den Helga Grafven, till de nättare och påtagligare herrligheterna i det nya sällskapslivet och den nya husligheten. (1812, 117, Öfver romanen)
(In23) I sanning, Grefve, min inbillning är icke fintlig: Gif oss ett slut! (1812, 141, Öfver romanen)
(In24) [...]denna oförgängliga väfnad, der Söderns brinnande inbillningskraft med de friskaste och mångfaldigaste färger fasttrollat de flyende riddarlivets strålar, (1812, 146, Öfver romanen)
(In25) Deremot om man avfser från allt detta, hvilken frisk åskådning af verlden, hvilken italiensk inbillningskraft, hvilken levande kännedom af konstens väsende, hvilken flammande diktning! (1812, 154, Öfver romanen)
(In26) Hvarför skulle vi ej medgifva, sade han, att Tiecks glättigare inbillning gjutit i verkets senare del en andedrägt, som raskare kanske lättsinnigare kringdrifver alla dess pulsar? (1812, 154, Öfver romanen)
(In27) En sådan urbild i Frau Staels inbillningskraft är idealet af en qvinna, som med alla qvinlighetens egna dygder och behag förenar själens manligare storhet och snillets oförgänliga allmakt, (1812, 163, Öfver romanen)
(In28) Också har aldrig någonsin en qvinna varit på jorden eller någonsin en qvinlig urbild uppstigit i en konstnärs inbillning, sådan som Corinne. (1812, 165, Öfver romanen)
(In29) [...]är sjelf förträfflig målarinna, harpspelerska, tragisk aktris och dansös, i fall jag kann nyttja dessa båda senare ord utan att förnedra Corinne för mina åhörars inbillning (1812, 165, Öfver romanen)
(In30) På detta senare slags organer grunda sig Inbillningskraften och Forskningsbegäret, genom hvilken först en kultur i högre bemärkelse kann uppkomma. (1813, 346)
(In31) Derföre nödgas inbillningskraften att beteckna hvarje gudomlig egenskap särskild, hvar och en med en egen individual gestalt. (1813, 350)
(In32) Men ingen, åtminstone ingen med en gnista inbillning försedd, kann nedtysta den lönlige rysning, som åsynen af detta slingrande, egoistiska och amphibiska väsende förorsakar. (1813, 351)
(In33) Känslan isolerar den handling af inbillningskraften, som alstrade misshaget. (1813, 51)
(In34) Man får nya begär, som grundar sig på ett förvirradt inbillningsspels diktade behof; (1813, 355)
(In35) För att hinna denna åt ytterst få dödlige unnade höjd, måste inbillningen kunna omsluta både mandomen och qvinligheten,[...] (1813, 370)
(In 36) Och det var för konstnärens inbillning mera nödvändigt än konst att fylla templen med herrliga menniskogestalter,[...] (1813, 373)

Tabell 2: Einbildung(skraft) (32)

(E1) [...]sollte einen auf den Gedanken bringen, die Einbildung und der Ton des Redenden müßte bey der nachahmenden Bezeichnung das Beste thun. (1798, 44, Die Sprachen. Ein Gespräch über Klopstocks grammatische Gespräche)
(E2)Damit leistet sie [die deutsche Sprache] der Einbildungskraft einen schlechten Dienst. (1798, 77, Die Sprachen. Ein Gespräch über Klopstocks grammatische Gespräche)
(E3) Die Einbildungskraft forderte das Urtheil auf, das Buch in Schutz zu nehmen, [...] (1798, 81, Die Sprachen. Ein Gespräch über Klopstocks grammatische Gespräche)
(E4) Das Urtheil war verdrießlich, weil es nur schlechterhin so heißen solle, und nicht Urtheilskraft; da doch Klopstock selbst Einbildungskraft sage. (1798, 82, Die Sprachen. Ein Gespräch über Klopstocks grammatische Gespräche)
(E5) Es kümme sich nicht darum, ob dem ganzen Handel Urtheil oder Einbildung mehr Kraft

beweisen würde. (1798, 82?, Die Sprachen. Ein Gespräch über Klopstocks grammatische Gespräche)
(E6) Genie ist das Vermögen von eingebildeten Gegenständen, wie von wirklichen zu handeln, und sei auch wie dieses zu behandeln. (1798, 89, Blütenstaub)
(E7) Seine Einbildungskraft, die sich im William Lovell zum Theil in trüben Fantomen herumtrieb und ihre Flüge verschwendete,[...] (1798, 190, Beiträge zur Kritik der neuesten Litteratur)
(E8) Die Einbildungskraft muß ausschweifend wollen, nicht dem herrschenden Hange der Sinne knechtisch nachzugeben gewohnt seyn. (1798, 197, Fragmente)
(E9) Aber sich willkürlich bald in diese bald in jene Sphäre, wie in eine andre Welt, nicht bloß mit dem Verstande und der Einbildung, sondern mir ganzer Seele versetzen;[...] (1798, 224, Fragmente)
(E10) Auch die Einbildungskraft hat ihre Antithesen: der größte Mahler schauerlicher Wüsteneyen, Salvator Rosa; war zu Neapel geboren. (1798, 241, Fragmente)
(E11) Gott ist aber nicht bloß ein Gedanke, sondern zugleich auch eine Sache, wie alle Gedanken, die nicht bloße Einbildungen sind. (1798, 255, Fragmente)
(E12) Wer Fantasie, oder Pathos, oder mimisches Talent hat, müßte die Poesie lernen können, wie jedes andre Mechanische. Fantasie ist zugleich Begeistrung und Einbildung. (1798, 260, Fragmente)
(E13) Genie ist das Vermögen von eingebildeten Gegenständen, wie von wirklichen zu handeln, und sie auch wie diese zu behandeln. (1798, 267, Fragmente)
(E14) Er scheint keine andre Absicht dabey zu hegen, als die Einbildungskraft auf eine poetische Weise mit einem mysteriösen Spiel zu beschäftigen. (1798, 270, Fragmente)
(E15) Der reife Verstand dieses gebildeten Mannes ist wie durch eine große Kluft von der blühenden Einbildung des liebenden Jünglings geschieden. (1798, 343, Über Goethe's Meister)
(E16) Der Kontrast zwischen der Hoffnung und dem Erfolg, der Einbildung und der Wirklichkeit spielt hier überhaupt eine große Rolle: [...] (1798, 356, Über Goethe's Meister)
(E17) [...]aber es fehlt ihr so ganz an Urtheil und Gefühl des Schicklichen wie Jarno'n an Einbildungskraft. (1798, 358, Über Goethe's Meister)
(E18) Nach der Denkart und Sprache gebildeter Menschen steht die Einbildungskraft dem Dichter, Vernünftigkeit dem sittlichen Menschen am nächsten. (1799, 401, Ueber die Philosophie. An Dorothea)
(E19) [...]oder im Gegentheil die Meister im Sehen, deren Einbildungskraft immer auf die Erscheinung gerichtet ist. (1799, 441, Die Gemählde)
(E20) Freylich muß ich mich an den innern Menschen wenden, wenn ich seine Einbildungskraft interessiren will,... (1799, 470, Die Gemählde)
(E21) Sie entlehnen Ideen von ihr, um sich über die nähere Wirklichkeit wegzuschwingen, und legen dagegen der umherschweifenden Einbildungskraft bestimmte Erscheinungen unter. (1799, 510, Die Gemählde)
(E22) Aber die Vorstellung von einer möglichen Gleichheit unter den Menschen hatte dennoch von jeher ein so großes Interesse für die Einbildungskraft[...] (1799, 533, Ueber die natürliche Gleichheit der Menschen)
(E23) [...]und die bei näherer Untersuchung vielleicht mehr von uns fordern dürfte, als uns bloß mit einem müßigen Spiele der Einbildungskraft zu beschäftigen. (1799, 534, Ueber die natürliche Gleichheit der Menschen)
(E24) Oft erscheinen sie uns nur als ein belustigendes Spiel, und wir nennen sie Träume der Einbildungskraft. (1799, 537, Ueber die natürliche Gleichheit der Menschen)
(E25) Wenn eine gelehrte und zurecht gewiesene Einbildungskraft die neueren Erweiterungen der Sternstunde in die Dichtung hinübertrug (1799, 606, Ueber Zeichnungen zu Gedichten und John Flaxman's Umrisse)
(E26) Leider ist es bekannt genug, dass überdies ganz gesunde junge Leute sich einbilden, an dieser Krankheit daniederzuliegen, und dass diese sonderbare Art von der Hypochondrie[...] (1799, 718, Notizen)
(E27) [...]daß in der Abhandlung die eigne „lebhaftte Einbildungskraft“ des Verfassers herumspuke, die offenbar kein Ding an sich, auch keine Realität, nicht einmal eine rechtliche, ordentliche

Erscheinung, sondern lediglich ein Phantasma sey. (1799, 721, Notizen)
(E28) ..daß das, was er bisher für seine lebhafte Einbildungskraft gehalten, bloße Hämorrhoiden gewesen[...] (1799, 722, Notizen)
(E29) [...]die er mit verhältnismäßigen Portionen von seiner lebhaften Einbildungskraft und seinem Streben mit der Zeit fortzuschreiten[...] (1799, 722, Notizen)
(E30) Wir halten uns also nur an die Bedeutung des Ganzen; was den Sinn, das Herz, den Verstand, die Einbildung einzeln reizt, rührt, beschäftigt uns ergötzt, scheint uns nur Zeichen, Mittel zur Anschauung des Ganzen, in dem Augenblick, wo wir uns zu diesem erheben. (1800, 837, Gespräch über die Poesie)
(E31) Daß Garve geglaubt hat mehr als den sittlichen Charakter Friedrichs geschildert zu haben, ist eben auch eine leere Einbildung, die daher entsteht, daß er sich die Handlungen nach den Objekten gesondert und bestimmt hat. (1800, 865, Notizen)
(E32) Sobald man aber diese Formen individualisiert, sobald offenbar Koketterie mit ihnen getrieben wird, und die Einbildung von ihrer Vortrefflichkeit so weit geht,[...] (1800, 982, Notizen)

IRINA ENDERS (BERLIN)

PARTIKELN *þá* I FORNISLÄNDSKAN OCH DESS ADVERSATIVA BETYDELSE

INLEDNING OCH BAKGRUND

Denna artikel presenterar en närstudie av ordet *þá* och dess funktion i fornisländska texter. *Þá* ("då", got. *þan*, *þanuh*, feng. *þa*, *þonne*, ftys. *da*, *denne/danne*) brukas ofta i narrativa texter i alla forngermanska språk. På det semantiska planet kann *þá* ha många betydelser, jfr. dess motsvarigheter i latin: *ergo* "därför", *autem* "men, däremot", *at* "men, dock", *et* "och", *-que* "och", *et ecce* "och se", *tunc* "då", *deinde* "därpå". Det är påfallande att den kontrastiva betydelsen hos *þá* aldrig ifrågasatts i forskningen om fornisländskan. Jag kommer här att ge ett förslag till betydelseanalys för *þá*.

I ordböcker beskrivs *þá* som (1) ett temporalt ord "då, därpå" och (2) en förbindelse eller ett konnektiv. I Bosworths fornengelska ordbok står "marking of sequence, then, after that, thereupon": *Þa cwæð he* "Då sade han"; *And hig þa ferðon* "Och de for då" (Bosworth 1921). I Cleasbys fornisländska ordbok anges "i fraser som": *Þá ræiddi Höskuldr við Hrút* "Då förargade sig Höskuld över Hrut" (Cleasby 1962). I ordböckerna är det endast dessa två betydelser som nämns.

TIDIGARE FORSKNING

Någon diskussion av *þá* och dess funktioner finns tyvärr bara i undersökningar av fornengelska prosatexter. Studier på satsnivå har dock inte givit någon lösning. På det pragmatiska planet talar man om *þá* som ett förbindelseord utan någon semantisk betydelse. Både Foster (1975) och Enkvist (1986) betraktar *þá* som en markör för segmentering av händelseförlopp eller förgrundning. Foster skriver att *þá* är ett kort ord utan någon uppenbar semantisk vikt, "an infinitely repeatable marker of temporal grammatical relation of clauses" som inte gör narrativ-segmenteringen speciellt märkbar i motsats till andra markörer som 'sedan' eller 'därpå' (Foster 1975, 404). Därutöver kan *þá* inte förekomma i början av det första narrativa segmentet utan bara inom den narrativa perioden. Foster förklarar det som en teknik typisk för primär narration i enkel "talspråklig" stil. Enkvist (1986) ser *þá* som en markör för handling, förgrundning, textsegmentering samt som en stilistisk markör av muntlig prosa (1986, 307). Han hävdar att *þá* har många betydelser samtidigt. I sina studier av den fornengelska *Vita Sancti* av Ælfrik har Waterhouse (1984) slagit fast att *þá* används som satsöppnande partikel i 45 % av alla satser (1984, 272). Hon är den förste som insett att *þá* inte nödvändigtvis är en markör av ett temporalt handlingsförlopp, utan att *þá* även används i satser med talsegment eller i beskrivningar av mentala processer. I en undersökning av Nya Testamentet har Kim (1992) senare iakttagit att *þá* även förekommer i satser med statiska verb och i sekundära narrationssträngar. Därför, skriver Kim, är *þá* inte

någon markör av förgrundning, utan *þá* signalerar ”alla typer av skiftning”: scenskifte, personskifte, åhörarskifte, talarskifte, topikskifte och handlingsskifte (1992, t. ex. 126). Hon fästställde att *þá* förekommer i förbindelse med ”low-topical subjects”, och således var *þá* inget förbindelseord utan ett segmenteringsord (1992, 127). Kims undersökning förklarar hur *þá* fungerar på detta sätt men förklarar inte varför.

DISKUSSION

Jag anser att *þá* inte fungerade som förgrundningsmarkör. Alla satser med *þá* på första plats hör visserligen till förgrunden, men *þá* uppträder tillsammans med en annan markör av förgrundning, verbinversion. Därutöver markeras diskursskifte i fornisländskan bland annat genom adverbet *nú* som fungerar som en ’riktig’ diskursskiftesmarkör. I de följande exemplen markerar *þá* en ny subhandling i perioden, medan *nú* används som markör för diskursskifte (Översättningarna här och fortsättningsvis är egna och avser att visa hur textskiftena fungerar).

Sér nú einn dag, at hann gengr frá leynum sínum, ok kennir Gísla. Lætr hann nú verða við brugðit ok ferr á brott ok segir Eyjólf, hvers hann er viss orðinn. Eyjólf býr nú ferð sína heiman með níunda mann ok ferr til Geirþjófsfjarðar ok hittir á bæ Auðar. Þeir finna eigi Gísla þar ok fara nú um alla skóga at leita Gísla ok finna hann eigi, koma aptr til bæjar Auðar, ok býðr Eyjólf henni mikit fé til at segja til Gísla. En þat ferr fjarri, at hon vili þat. Þá heitask þeir at meiða hana at nökkuru, ok tjár þat alls ekki, ok verðr við þat heim at fara. (Loth, 1956, 39).

”Han ser *nu* en dag att han går ut ur sitt gömställe och känner igen Gisli. Ger han sig *nu* genast iväg och far bort och berättar för Eyjolf vad han fått veta. Eyjolf bryter *nu* upp nio man och far til Geirþjófsfjörð och kommer till Auds gård. De hittar inte Gisli där och far *nu* runtom i alla skogar för att leta efter Gisli och/men hittar inte honom, kommer tillbaka till Auds gård och erbjuder Eyjolf henne en stor belöning om hon talar om var Gisli är. Men/och det går inte, att få henne att vilja det. *Þá* hotar de att skada henne, och det hjälper inte heller, och det återstår bara att fara hem“

Min hypotes är att *þá* i fornisländska (och även i andra forngermanska språk) var en markör för (1) en svag kontrastiv förbindelse mellan satser (jfr. ryska *a* ”och, men, utan”) och (2) en ny handling inom perioden som tematiskt hör till periodens tema. Jag vill undersöka om *þá*:s semantiska betydelsen kan ha förorsakat dess särskilda diskursfunktion. Jag brukar symbolen **men* för att beteckna den kontrastiva betydelsen. Som visas senare används *þá* inte i narrativa texter när det förlorat sin kontrastiva betydelse i skrivet språk. I nutida muntligt språk har dock *þá* bevarat sin kontrastiva betydelse, men används inte så ofta som i fornisländska. Det betyder att *þá* kan ses som ett kännetecken på talspråkig, muntlig stil. I den senare delen av min artikel visar jag att *þá* fungerade som den ryska konnektionen *a* och att det förmodligen har sitt ursprung i talspråkiga narrativtexter. För min analys har jag utnyttjat dels sagatexter, dels översättningar av Nya Testamentet. Dessa gav mycket viktiga resultat för min undersökning som stöder min hypotes med ett bredare material.

TEXTANALYS

Min undersökning av texterna visar att *þá* egentligen hade inte bara temporal utan också kontrastiv betydelse i fornisländskan. Därefter är *þá* som ”rent“ **konnektiv**, vilket vanligen översätts ’och’ eller inte alls, enligt min analys det mest sällsynta fallet (< 10 % i nästan alla texter). Av den **rent temporal**a betydelsen finns det två huvudvarianter: ’då, vid denna tidpunkt’ och ’då, då för tiden, på den tiden’ (som i ”i Olafs Tryggvasons tid“). En intressant iakttagelse är att *þá* i sin temporal betydelse är vanligare i yngre texter. Därutöver har *þá* i detta fall ofta emfatisk konnotation som i följande exempel:

Tha foor ihesus vppa eet bärgh ok saat ther meth sinom kænneswenom ok tha var iudhanna pascha höghtidh när. (Klemming, 1880, 63).

”Då gick Jesus upp för berget och satte sig där med sitt folk och **då/*men** var det nära till judisk påsk.“

Här aktualiserar *þá* den särskilda situation som Jesus befann sig i: det var precis tiden för judisk påsk. I detta fall kan satser samordnas både med ’och’ och *men.

Fallen av *þá* som **markör för narrativsegmentering** utgör mindre än 15 %. Det brukas för att inleda t. ex. en oväntat handling i perioden. Det finns emellertid en förutsättning här: Denna handling måste höra till perioden tematiskt. I detta fall bevarar *þá* även sin temporal betydelse och kan alltid översättas med ’då’. Satserna kan samordnas bara med ’och’:

Síðan var til bardaga tekit. Sóti hafði tvo berserki. Hét annarr Hergrímr, en annarr Hárekr. Þeir vóðu upp á skip Ásmundar ok drápu allt, sem fyrir varð. Þá kom Ásmundr á móti þeim ok hjó þegar til Háreks, svo at tók höfuðit. Þá reiddist Hergrímr ok hjó þegar til Ásmundar. Ásmundr lét þá skammt í milli höggva, áðr en hann drep hann. Þá kómust þeir aftr upp á skip Sóts ok drápu allt, sem fyrir stóð. Þá sneri Sóti í móti Ásmundi ok hjó þegar til hans. (Jónsson 1968, 477–478).

När **den kontrastiva betydelsen** är starkare än eller jämnstarkt med den temporal, uppträder det som jag kallar för *men-fallet. I det fallet kan *þá* t. ex. markera ett svar (i en dialog) eller en handlingsreaktion på en situation i föregående textstycke. (Ett typiskt fall är den formelliknande anföringen av dialogreplik *þá sagði hann* eller *þá svarar hann*, vilket även förekommer i översättningarna av evangelier, där man påträffar en kontrastiv partikel i grekiska originaler, jfr. kapitel ”Andra källor“ nedan). Ett exempel från *Olafs saga Tryggvasonar*: *Þá hafði hon verit ii. vetr með Hákonu gamla. Ólafr var þá iii.vetr.* ”Då hade hon varit med Hakon Gamle i två år, *men Olaf var då tre år“ (Jónsson, 1893–1900, 263). I detta fall kan satserna inte samordnas med ’och’ utan endast med *men.

Jag kommer nu att visa hur kontrastivt *þá* används i tre olika texter från olika tidsperioder. Det är tre kampscener: (1) från den klassiska sagatiden, (2) från 1500-talet och (3) från 1800-talet. Av dessa framgår att i fornisländskan och i sagan från 1800-talet (text 1 och text 3) används *þá* och *en* i samma kontext och i samma betydelse. Det betyder att när *en* etablerade sig i isländskan som en oppositiv konjunktion, ersattes *þá* helt och hållet genom *en* (text 3). I 1500-

talstexten har *þá* ersatts med beskrivande konstruktioner eller så brukas det inte över huvud taget (text 2). Text 1 och text 3 visar en mer talspråkig stil än text 2, som har en mer skriftspråklig, latinsk eller 'lärd' stil – och i text 2 utelämnas *þá* precis på de ställen i texterna 1 och 3 där *þá* eller *en* används (se Tabell 1.).

Text 1.

Síðan var til bardaga tekit. Sóti hafði tvo berserki. Hét annarr Hergrímr, en annarr Hárekr. Þeir vóðu upp á skip Ásmundar ok drápu allt, sem fyrir varð. Þá kom Ásmundr á móti þeim ok hjó þegar til Háreks, svo at tók höfuðit. Þá reiddist Hergrímr ok hjó þegar til Ásmundar. Ásmundr lét þá skammt í milli höggva, áðr en hann drep hann. Þá kómust þeir aftr upp á skip Sóts ok drápu allt, sem fyrir stóð. Þá sneri Sóti í móti Ásmundi ok hjó þegar til hans. (Jónsson 1968b, 477–478)

Text 2.

Rodgeir jarl hjó í móti til Landres svo at fauk höfuðit yfir þríá þá sem næstir vóru. Þá kom þar ridannde Romanus kongs son ok lagði í gegnum hann svo at fjógra alna stóð ú um bakit ok fleygði honum dauðum lant á völinn. Í þessu kom ridannde Hermann kongsson ok lagði spjóti til Romanus ok í gegnum skjöldinn ok brýnjuna fyrir utan síðuna svo hart at þrjú rifinn brottuðu. Hann gat eigi aptur kipt spjótinu. Romanus hjó í hjálms hans svo at laufinn öll með gimsteinunum komu fjarre niðurá vellinum. Sverðit stökk af hjálminum ok á háls hestinum svo at af tók höfuðit. (Loth 1963, 73)

Text 3.

Nú sækja þeir allir at þeim, ok tókst inn harðasti bardagi. Formaðr þeirra grímumanna lagði spjóti í gegnum einn konungsmann, er Glúmr hét, ... Atli hjó nú ótt ok títt ok felldi á lítilli stund níttján konungsmenn. Lagði konungr þá á flótta með fimmtán menn til sjóvar. Nú sneru grímumenn frá, en Atli elti flóttann allt til sjóvar ok ofan í einn vog, en menn konungs vóru þar komnir með skip ok lögðu at landi. En Atli hljóp ofan á hleinina ok sendi stórgrjóti ofan á þá, ok fengu tíu bana, en fimm kómust af með lífi ok konungr at auki. Síðan héldu þeir undan landi ok út á skipit, undu upp segl ok héldu í burt. En Atli settist þá niðr ok kvað vísu þessa. (Jónsson 1968b, 465–466)

Jag analyserade fler texter, först några fornisländska sagatexter och därefter översättningar från latin (parallella ställen i Nya Testamentet på olika språk).

FORNISLÄNDSKA KÄLLOR

Två exempel visar särskilt klart hur *þá* kunde användas som en ekvivalent till ryska 'a'.

Ríða þeir Hrafnkell nú leið sína á mýrina. Þeir Eyvindr eru þá komnir af mýrinni; síá þeir þá Hrafnkel ok sonu hans báða. Þeir báðu Eyvind þá undan at ríða. Eptir þat gengu þeir upp á torfuna ok brióta þar upp griót nökkurt. Hrafnkell snýr þá af götunni ok suðr at torfunni. Hann hafði engi orð við Eyvind ok veitti þegar atgöngu. Eyvindr varðisk vel ok drengilega. Skósveinn Eyvindar þóttisk ekki kröptugr til orrostu ok tók hest sinn ok ríðr yfir háls. (Jónsson, 1968a, 35).

”Rider Hrafnkell med sitt folk nu sin väg till myren. *Men Eyvind och hans folk har kommit av myren och ser då Hrafnkell och hans båda söner. De ber Eyvind därför att

rida sin väg. Efter det går de upp på torvängen och tar några stenar. *Men Hrafnkell svänger av vägen och tar söderut mot torvmarken. Han sade inte ett ord till Eyvind utan angrep genast. Eyvind värjde sig väl och tappert. Eyvinds tjänare tyckte inte att han var stark nog för kampen och tog sin häst och rider över asen“.

Dá var myrkt af nótt. Er hann komsk at landi, þá hleypr hann í skóg, því at þá var víða skógum vaxit. Þá róa þeir Börkr at landi ok leita Gísla. (Loth 1956, 48).

”Det hade blivit mörk natt. När han kom i land, springer han in i en skog, därför att på den tiden fanns det skogar vida omkring. *Men Börk och hans män ror i land och söker efter Gisli“.

ANDRA KÄLLOR

Som jag visat ovan blir texten tydligare när *þá* översätts med **men*, d. v. s. som ett ord med kontrastiv betydelse. Ännu mer konsekvent visas detta i forngermanska översättningar av Bibeln. Här finns en tendens att använda *þá* i kontrastiva sammanhang i stället för den grekiska partikeln *δέ*, som används för att uttrycka en svag opposition (”*schwach gegenüberstehend*“, Kaegi 1990, 162). Att alla forngermanska språk använder *þá* i denna funktion är onekligen iögonenfallande. I modern tyska används *aber*, i svenska inget ord alls eller *då* och i isländska *en*. I ryskan används partikeln *же* som har svag oppositionell betydelse – precis på de ställen där *þá* används – och som är mycket arkaisk och saknar någon betydelse för nutida bibelläsare, precis som *þá*. I följande exempel används en även starkare konjunktionen *но* ’men’. I den gotiska texten används bara partiklar och konjunktioner med kontrastiv betydelse (*þan* och *ip*). I översättningarna som är mer trogna nutida språk försvinner denna kontrastiva konnotation i texten. Följande exempel är från Lk. 8. 24–25. Texterna presenteras i kronologisk ordning. I alla texter kan satserna samordnas med ”och“, men alla översättare brukade *þá* som ekvivalent ord för den grekiska kontrastiva partikeln *δέ*. Den fornisländska översättningen av Nya Testamentet saknas. Därför brukade jag bara de fornengelska och gotiska texterna som källor.

Grekiskt original (Streitberg 2000, 122)

24a Προσελθόντες δέ διήγειραν αὐτόν λέγοντες: ἐπιστάτα ἀπολλύμεθα 24b ὁ δέ διεγερθεὶς ἐπετιμήσεν τῷ ἀνέμῳ καὶ τῷ κλύδωνι τοῦ ὕδατος καὶ ἐπαύσαντο καὶ ἐγένετο 25 εἶπεν δέ αὐτοῖς ποῦ ἡ πίστις ὑμῶν νφοβηθέντες δέ ἐθαύμασαν λέγοντες πρὸς ἀλλήλους

Gotiska Bibeln, 400-talet (Streitberg 2000, 123).

24a. duatgaggandans **þan** urraisidedun, ina qipandands: talzjand, fraqistnam! 24b. **Ip** is urreisands gasok winda jah þamma wega watins; jah anaslawaidedun jah warþ wis. 25. qap **þan** du im: hwar ist galaubeins izwara?

Fornengelska översättningen, ca. 800 (efter Kim 1992, 115).

24a. Ða genealæhton hig him to ond cwædon: Hlaford, er forwurðað. 24b Ða aras he ond ðreade þæne wind ond þæs wæteres hreohnesse. Ða geswac se wind ond wearð mycel smylnes. 25. Ða cwæþ se Hælend "hwær is eower geleafa".

Elberfelder Bibel nutidsöversättning, mycket nära originalet (Elberfelder Bibel 1996, 84 NT).

24a. Sie traten aber hinzu und weckten ihn auf und sprachen: Meister, Meister, wir kommen um! 24b Er aber stand auf, bedrohte den Wind und das Gewoge des Wassers, und sie legten sich, und es trat Stille ein. 25. Er aber sprach zu ihnen: Wo ist euer Glaube?

Martin Luther Bibel (Die Bibel 1962, 74 NT).

24a. Da treten sie zu ihm und weckten ihn auf und sprachen: Meister, Meister, wir verderben! 24b Da stand er auf und bedrohte den Wind und die Wogen des Wassers; und es ließ ab, und ward eine Stille. 25. Er sprach aber zu ihnen: Wo ist euer Glaube?

Carl XII Bibel (Facsimilenutgåva 1978, 799).

24a. Då gingo the til och wäckte honom up säjande: Måstar, Måstar, wij förgås. 24b Då stod han up och nårdte wådræt och watnens wågh; och då wände thet igen och blev stilla. 25. Och han sade til them: Hvar är edar troo?

Ryska Bibeln (Biblija 1989, 73 NT).

24a. И подошедши разбудили Его и сказали: Наставник! Наставник! погибает. 24b Но он встав запретил ветру и волнению воды; и перестали, и сделалась тишина. 25. Тогда он сказал им: где вера ваша?

Die Gute Nachricht Bibel (Die Bibel 1982, 75 NT).

24a. Die Jünger weckten Jesus und riefen: „Herr, Herr, wir gehen unter!“ 24b Er stand auf und bedrohte den Wind und die Wellen. Da hörten sie auf zu toben, und es wurde ganz still. 25. Dann sagte er zu seinen Jüngern: „Wo ist euer Vertrauen?“

Nyisländska Bibeln.

24a. Þeir komu þá til hans, vöktu hann og sögðu: Meistari, meistar, vér færumst! 24b En hann vaknaði, hastaði á vindinn og ölduganginn. Sefaðist hann þá, og það var logn. Og hann sagði við þá: Hvar er trú yðar?

Nysvenska Bibeln (Nya Testamentet 1981, 158).

24a. Då gick de fram och väckte honom: "Mästare, mästare, vi går under!" 24b Han vaknade och hutade åt vinden och vågorna, och de lade sig och det blev lugnt. 25. Och han frågade lärjungarna: "Var är er tro?"

I tabell 1 sammanfattar jag den diakroniska utvecklingen av *þá* som ord med svag kontrastiv konnotation.

Tabell 1.

	24a	24b	25
grekiskt original	δέ	δέ	δέ
gotiska	þan	ip	þan
fornengelska	þá	þá	þá
Elberfelder Bibel	aber	aber	aber
Martin Luther Bibel	da	da	aber
Carl XII:s Bibel	då	då	och
ryska	и (och)	но (men)	тогда (då)
nutidstyska			dann
nutidsisländska	þá	en	og
nutidssvenska	då		och

Uppställningen i tabellen 1 visar att med förlusten av den kontrastiva konnotationen i texten blev *þá* ominterpretat som temporalt adverb. Och senare försvinner det ”onödiga” adverbet alls.

När man jämför Kim:s teorie om diskursskifte och resultaten av min analys, kan man se att *þá* egentligen fungerade som en markör av diskursskifte på grund av dess **men*-konnotation. Detta förklarar också varför *þá* brukades som översättning för latinska och grekiska ord med kontrastiv betydelse (jfr. inledning ovan).

I det sista exemplet visas hur gotiska, modern svenska och en modern originaltrogen tysk översättning skiljer sig på denna punkt. Gotiska *þan* är inte bara ett demonstrativt tidsadverb utan också en adversativ konjunktion som motsvarar olika adversativa partiklar och konjunktioner i det grekiska originalet och ersätter olika latinska ord (jfr. inledning ovan) precis på samma sätt som *þá*. Här är ställen från Matth. 8, 18–22 (Streitberg 2000, 120). Översättningarna är enligt den nysvenska Bibeln (Nya testamentet 1981, 23) och Elberfelder Bibel (1968, 10 NT).

18. *Gasaihwands þan Iesus managans hiuhmans bi sik, haihait geleip̃an siponjans hindar marein.* 19. *jah duatgaggands ains bokareis qap̃ du imma: laisari, laistja þuk, þishwaduh þadei gagis.* 20. *jah qap̃ du imma Iesus: fauhons grobos aigun, jah figlos himinis sitlans, ip̃ sunus mans ni habaiþ hwar haubiþ sein anahnaiwjai.* 21. *anþaruh þan siponje is qap̃ du imma: frauja, uslaubei mis frumist galeip̃an jah gafilhan attan meinana.* 22. *ip̃ Iesis qap̃ du imma: laistei afar mis jah let þans daup̃ans gafilhan seinans daup̃ans.*

Nsv.: 18. *När Jesus såg så mycket folk omkring sig, befallde han att man skulle fara över till andra sidan sjön.* 19. *En skriftlärdd kom fram och sade till honom: ”Mästare, jag skall följa dig vart du än går”.* 20. *Jesus svarade: ”Rävarna har lyor*

och himlens fåglar har bon, **men** Människosonen har inget ställe där han kan vila sitt huvud“. 21. En annan av lärjungarna sade: ”Herre, låt mig först gå och begrava min far“. 22. Jesus svarade: ”Följ mig och låt de döda begrava sina döda“.

Ntsk.: 18. Als **aber** Jesus eine große Volksmenge um sich sah, befahl er, an das jenseitige Ufer hinwegzufahren. 19. Und ein Schriftgelehrter kam herzu und sprach zu ihm: Lehrer, ich will dir nachfolgen, wohin du auch gehst. 20. Und Jesus spricht zu ihm: Die Füchse haben Höhlen und die Vögel des Himmels Nester, **aber** der Sohn des Menschen hat nicht, wo er das Haupt hinlege. 21. Ein anderer **aber** von seinen Jüngern sprach zu ihm: Herr, erlaube mir, zuvor hinzugehen und meinen Vater zu begraben. 22. Jesus **aber** sprach zu ihm: Folge mir nach, und laß die Toten ihre Toten begraben.

I tabell 2 visar jag att den svaga kontrastiva funktionen inte kan uttryckas i nutida germanska språk på samma sätt som i de forngermanska språken. I dessa är den svaga oppositionen i sin tur beroende på den diskursiva kontexten och ostabil.

Tabell 2. Uttryck för kontrast i gotiska och fornisländska samt i nutidas tyska och svenska.

	kontrast	svag kontrast
gotiska	ip	þan, ip, jah
fornisländska	pá, en	pá, en
nutidstyska	aber	(aber)
nutidssvenska	men	

Jag hoppas att jag kunde visa att *pá* hade en speciell funktion i narrativ text i fornisländska. Denna funktion kan även uttryckas i nutidssvenska. Se följande möjlighet: *Hans skriver brev. Då går Lina sin väg.* = *Hans skriver brev *men Lina går iväg.* ("Hans skriver brev. Lina ser det och går sin väg, antagligen på grund av detta"). Sådana satser är typiska för "talspråk" på samma sätt som bibelställena är stilistiskt "talspråkliga". Skriftliga satser däremot utnyttjar andra möjligheter att återge kontrast. Generellt fungerar *pá* i alla fall som ryska *a* i narrativ text.

Ytterligare ett faktum stödjer denna iakttagelse: *pá* fungerar inte på satsnivå, utan på periodnivå. *pá* kan användas i kontexter där en linear 'och'-förbindelse inte är möjlig. Man måste beakta att det finns en tendens att bruka ett pronominent subjekt med temporalt och narrativsegmenterande *pá* ('high topicality') och namnssubjekt med kontrastivt *pá* ('low topicality'). Det signalerar att i sista fall fler informationsplaner uttrycks. Därutöver är dessa informationsplaner ofta semantiskt motsatta.

Andra forskares iakttagelser om att *pá* kunde fungera som markör av förgrundning eller diskursskifte stödjer denna ståndpunkt. I motsats till andra forskare tror jag dock att *pá* hade en tydlig semantisk betydelse: Detta förklarar i sin tur dess särskilda funktion i texterna.

KÄLLOR OCH LITTERATUR.

Die Bibel. Nach der deutschen Übersetzung Martin Luthers. 1962. Witten.

Die Bibel, (2:a uppl.), 1982: Die Gute Nachricht des Alten und Neuen Testaments. Stuttgart.

Biblija: knigi svjaschennogo pisanija Vethogo i Novogo Saveta. 1989. Moskva.

Bosworth, J. (redigerad och utökad av T. Northcote Toller), 1921: *An Anglo-Saxon Dictionary: Based on The Manuscript Collections of The Late Joseph Bosworth.* 1921. Oxford.

Cleasby, R. (med tillägg och rättelser av Gudbrand Vigfússon och William A. Craigie), 1962 (2:a uppl.): *An Icelandic-English Dictionary.* Oxford.

Elberfelder Bibel. Die Heilige Schrift aus dem Grundtext übersetzt (rev. utgåva), 1968 (3:e uppl.). Wuppertal.

Enkvist, N.E., 1986: "More about the textual functions of the Old English adverbial *þá*". I: *Trends in Linguistics: Studies and Monographs.* Bd. 32. Kastovsky, D. ; Szwedek, A. (utg.). Berlin/ New York. 301-309.

Facsimilenutgåva av Carl XII:s Kyrkobibel av år 1703. 1978. Stockholm.

Foster, R., 1975: "The use of *þá* in Old and Middle English narratives". I: *Neuphilologische Mitteilungen* 76. 404–414.

Jónsson, F. (utg.) 1893-1900: Ólafs saga Tryggvassonar. I: *Heimskringla. Nóregs konunga sögur af Snorri Sturluson.* Bd. 1. København. 255–459.

Jónsson, G. (utg.) 1968a: Hrafnkels saga Freysgóða. I: *Íslendinga sögur.* Bd. 3. Íslendingasagnaútgáfan.

Jónsson, G. (utg.) 1968b: Ásmundar saga Atlasonar. I: *Íslendinga sögur.* Bd. 4. Íslendingasagnaútgáfan. 473–483.

Kaegi, A., 1990 (red. utgåva) (19:e uppl.): *Benschers Griechisch-Deutsches Wörterbuch.* Leipzig.

Kim, T., 1992. "The Particle *þá* in the West-Saxon Gospels: A Discourse-Level Analysis". I: *European University Studies, Series XIV, Anglo-Saxon Language and Literature.* Bd. 249.

Loth, A. (utg), 1956: Gísla saga Súrssonar. I: *Nordisk filologi.* (Texter och läroböcker för universitetssrudier. Bd. 11). Stockholm.

Loth, A. (utg), 1963: Jarlmanns saga og Hermanns. I: *Late medieval Icelandic Romances.* Bd. 3. (Editiones Arnamagnaenae, Series B, 22). Copenhagen. 3–66.

Nestle, E., 1906: *Novum Testamentum Latine. Textum vatikanum cum apparatu critico.* Stuttgart.

Nya testamentet: Bibelkommissionens översättning NT 81 utan noter och uppslagsdel, 1981. Örebro.

- Streitberg, W. (utg.), 2000 (7:e uppl.): *Die Gotische Bibel*. Bd 1. *Der gotische Text und seine griechische Vorlage, mit Einleitung, Lesarten und Quellennachweisen sowie den kleineren Denkmälern als Anhang*. Heidelberg.
- Streitberg, W. (udg.), 2000 (6:e uppl.): *Die Gotische Bibel*. Bd 2. *Gotisch-Griechisch-Deutsches Wörterbuch (und zwei neue Wörter ergänzt von Piergiuseppe Scardigli)*. Universitätsverlag C.Winter: Heidelberg.
- Klemming, C.E. (utg), 1880. *Svenska medeltids-postillor efter gamla handskrifter*, bd. 2. Stockholm: Kongl. Boktryckeriet.
- Waterhouse, R., 1984: "Sentence Determination in Ælfric's Lives of Saints". I: *Neuphilologische Mitteilungen*. Bd. 85, s. 257-272.

MICHAEL RIEßLER (BERLIN)

SAMISKT OCH FINSKT SUBSTRAT I NORDSKANDINAVISKA DIALEKTER

1 INLEDNING

De så kallade samisk-norska dialekterna¹ i Troms och Finnmark, samt det svenska språket av de assimilerade samerna kännetecknas av en rad fonologiska, prosodiska, syntaktiska, morfologiska och lexikaliska drag som härstammar från ett samiskt substrat (jfr. t. ex. Jahr 1997, 943–944; 1982: 313–316; Dahlstedt 1950, 1; Wallström 1943, 23–27). Med substrat menas interferenser på grund av fel vid inläringen av det nya modersmålet – alltså norska respektive svenska – under språkbytesprocessen. Med andra ord: De före detta samisktalande ”bryter” i sitt nya modersmål. Talarna fortsätter att använda sina samiska ord- och satsintonationsmönster och de samiska ljud som avviker från norskan och svenskan. Samiska syntaktiska regler används också. Därtill förekommer också morfologiska och lexikaliska interferenser.

De finskpåverkade östsvenska och nordsvenska dialekterna samt dialekterna av de assimilerade kväner i Nordnorge uppvisar ofta liknande, om inte samma kännetecken, gällande speciellt prosodi, syntax och morfologi. I trespråkiga områden där finnarnas och samernas språkbyte äger rum samtidigt är det emellertid svårt att skilja mellan kännetecken som härstammar från ett samiskt eller finskt substrat (jfr. t. ex. Bull et al. 1986; Nilsen 1998).

2 ”SÄRDRAG” I NORDSKANDINAVISK MORFOSYNTAX

Både den suffigerade adjektivartikeln (*gamla/gamlen* istället för sv. *den gamla/den gamle*) och adjektivinkorporeringen (*storälgen* istället för sv. *den stora älgen*) i nordnorska och nordsvenska dialekter kan vara resultat av samisk-skandinavisk språkkontakt (Rießler 2000). Dessa två fenomen kan kanske betraktas i sammanhang med andra morfosyntaktiska ”särdrag” i de nordskandinaviska dialekterna.

Jag tror även att den så kallade partitiva artikeln, som kännetecknar i stort sätt samma dialektområde, är resultatet av finsk och/eller samisk påverkan (jfr. Rießler, kommande). Den funktionella överensstämmelsen mellan bruket av finskt partitivkasus och bruket av partitiv artikel i dialekterna är iögonfallande. Den partitiva artikeln förekommer också i det östsvenska dialektområdet – alltså

¹ Term av Jahr (1982, 1997).

utanför kontaktområdet med samiskan. På grund av detta och det faktum att partitiv inte förekommer i nutida samiskan kunde jag till en början inte bringa detta fenomen i ett sammanhang med de andra två nordliga språkkontaktfenomenen suffigerad adjektivartikel och adjektivinkorporering. De två sistnämnda sprider sig framför allt över det historiska språkkontaktområdet med samiskan, d. v. s. över Mellan- och Nordskandinavien. Jag är dock medveten om att antagandet att påverkan i det ena fallet är finsk och i det andra samisk skulle försvaga min argumentation betydligt.

I det följande kommer jag därför att ta upp min hypotes om samisk och/eller finsk påverkan igen. Jag vill visa att språkbytet både från samiskan och finskan till norska/svenska kan förklara den komplexa omstruktureringen i nordskandinavisk morfosyntax.

3 DEN NORDSKANDINAVISKA PARTITIVA ARTIKELN

Termen *partitiv artikel* präglades av Delsing (1993, 50; jfr. Delsing 1996, 29) på grund av den funktionella likheten med den så kallade partitiva artikeln i romanska språk. Även om det inte handlar om en bestämd form är den partitiva artikeln identisk med den (bestämda) suffigerade artikeln i norskan och svenskan. Partitiv artikel används istället för så kallad *naken form*. Som exemplen nedan visar får alla substantiv som betecknar icke-räkningsbara individua samt pluralis- och singularisformer som betecknar en obegränsad (eller likgiltig) mängd partitiv artikel.

Partitiv artikel förekommer framför allt i konstruktioner som motsvarar standardspråkens så kallade *nakna objekt* respektive *nakna rektion*, som i typ (1). I existentialkonstruktioner (2) är partitiv artikel obligatorisk. I flera dialekter nyttjas partitiv artikel även efter kvantifikatorer respektive kvantificerande fraser, d. v. s. räkneord, oböjda pronomina såsom *mycket*, *något* med mera (3). Partitiv artikel förekommer också i predikativa konstruktioner (4).

- (1) *Jag dricker mjölken.*²
'Jag dricker mjölk.'
- (2) *Det finns mjölken. (på bordet)*
'Det finns mjölk.'
- (3a) *mycket mjölken*
'mycket mjölk'
- (3b) *två påsarna*
'två påsar'
- (4) *Det är mjölken.*
'Det (här) är mjölk.'

² Mina Exempel är konstruerade. En utförligare framställning med fler exempel ges i Rießler (kommer 2002); se även Delsing (1996) som detaljerat redovisar bruket av partitiv artikel i de olika dialekterna.

(5) *Mjölken är god.*

'Mjölk är gott.'

I den nordliga delen av dialektområdet används partitiv artikel vid alla substantiv som har *naken form* i standardspråken. I några av dessa dialekter brukas den även efter kvantifikatorer. I det sydliga dialektområdet förekommer partitiv artikel däremot enbart i generiska nominalfraser (Delsing 1996, 32, karta 1).

3.1 PARTITIV I FINSKAN

Bruket av partitiv artikel som jag skissade ovan överensstämmer relativt bra med reglerna som beskrivs för användning av finskt partitivkasus. I en finsk grammatik för svenskar ges följande regel: "partitiv motsvarar oftast artikellöshet i svenskan, d. v. s. former som 'vatten, jord, ljus, kärlek, stolar, människor'" (Karlsson 1995, 92). I finska grammatikor säges partitiv ofta beteckna en obestämd mängd av delbara föremål. Det handlar alltså just om dessa artikellösa fraser i norskan och svenskan som uppvisar partitiv artikel i dialekterna.

Finskt partitiv används som kasus för subjekt och objekt samt i predikativum. I kvantitetsuttryck är partitiv obligatoriskt. Partitiv som objektkasus betecknar en obestämd mängd (6a) eller en irresultativ handling (6b³). Som subjektskasus står partitiv framför allt i existentialkonstruktioner (7). Ett substantivpredikativum står i partitiv om det betecknar *ämne, grupp, art* i obestämd mängd (8). Inte minst står partitiv efter kvantifierande fraser, till exempel efter räkneord (från och med 'två') och efter oböjda pronomina (9). Generiska nominalfraser står som regel inte i partitiv, även om partitivformer kan förekomma (10).⁴

(6a) *Silja juo maitoa*.PART

'Silja dricker mjölk.'

(jfr. *Silja juo maidon*.ACK

'Silja dricker mjölken/en mjölk.')

(6b) *Hän ajaa autoa*.PART

'Han kör bil.'

(jfr. *Hän ajaa auton*.ACK *talliin*

'Han kör in bilen i garage.t')

(7) *Purkissa on leipää*.PART

'Det finns bröd i burken.'

(jfr. *leipä*.NOM *on purkissa* 'Brödet är i burken.')

³ Även de så kallade känsoverbena som t. ex. *rakastaa* 'älska', *pelätä* 'furchten' styr partitiv. De betecknar handlingar som inte leder till ett resultat.

⁴ Dessutom kräver även vissa pre- och postpositioner ett partitivsubjekt, och partitiv (istället för ackusativ) är det obligatoriska objektskasus i negerade satser. I dessa två fall råder ingen överensstämmelse mellan bruket av partitiv i finska och bruket av partitiv artikel i dialekterna.

- (8a) *Oletteko ruotsalaisia*.PL.PART
'Är ni svenskar?'
- (8b) *Aika on rahaa*.PART
'Tid är pengar.'
- (8c) *Tämä on punaviiniä*.PART
'Detta är rödvin.'
(jfr. *Tämä on viini!*
'Detta är vinet!')
- (9a) *palanen kalaa*.PART
'en bit fisk.'
- (9b) *kuppi teetä*.PART
'en kopp te.'
- (9c) *kaksi tyttöä*.PART
'två flickor'
- (9d) *paljon ihmisiä*.PL.PART
'många människor' ('mycket folk')
- (10a) *Venäjää lukee hyvin vähän suomalaisia*.PL.PART
'Russisch studieren sehr wenige Finnen.'
- (10b) *Kielenopettajia*.PL.PART *sai luonamme työtä*.
'Sprachlehrer erhielten⁵ bei uns Arbeit.'

(Fromm 1982, 162)

3.2 SAMMANHANG MELLAN PARTITIV ARTIKEL OCH PARTITIVKASUS

Exemplen ovan visar en relativt god överensstämmelse mellan bruket av partitiv i finskan och bruket av partitiv artikel i de nordskandinaviska dialekterna. Vad som strider mot en förklaring som kontaktfenomen är först och främst att den partitiva artikeln sammanfaller med den bestämda formen av artikeln. Finskan har däremot ingen artikel alls. Partitiv är här ett kasus. Oppositionen *definit* vs. *indefinit* (som inte grammatikaliserades i finskan men väl i de germanska språken) jämförs dessutom traditionellt med oppositionen mellan de två objektskasus ackusativ vs. partitiv i finskan.

En del saker kan dock visas. Varken partitiv artikel i dialekterna eller partitiv i finskan kan förknippas med speciesoppositionen. Som Nikula (1997; 1991) visar står nominalfrasen med referensiell funktion som regel i bestämd form i dialekterna: "Den grundläggande funktionen hos fria eller bundna artikelmorfem i dialekterna är ett ange referentialitet eller att ange att substantivet eller

⁵ I källan översätts verbet (*sai*) fel med presens.

nominalfrasen är argument i den semantiska strukturen“ (Nikula 1997, 212). Bestämd species kan inte uttryckas med hjälp av den bestämda artikeln – såsom i det norska och svenska standardspråket – utan den bestämda artikeln i dialekterna har enbart referensiell funktion. Det vill säga att den bestämda artikelns funktion är att etablera en relation till en referent; varmed den övertar både funktionen av den obestämda och av den bestämda artikeln i standardspråken. Formen med bestämd suffigerad artikel uppträder därmed både i nominalfraser med bestämd och obestämd referens. Nominalfrasens bestämdhetsgrad – d. v. s. speciesoppositionen – kan formellt bara uttryckas med hjälp av de fria artikel-morfemen respektive andra determinatorer (som pronomen, räkneord m. m.) Hos former med bestämd suffigerad artikel (formellt men inte semantiskt markerade som ”bestämd“) kan bestämdhetsgraden bara härledas i kontexten.

(11) *Jag dricker *mjölk/mjölken*

(a) 'Jag dricker mjölk'

(b) 'Jag dricker mjölken'

Oppositionen *ackusativ* vs. *partitiv* som objektkasus i finskan jämföras ofta med den semantiska skillnaden *resultativ* vs. *irresultativ* – alltså med aspektbetydelsen – och med speciesopposition *definit* vs. *indefinit*. Partitiv kan emellertid inte på detta enkla sätt förknippas med indefinitet eftersom det inte förekommer uteslutande i indefinita fraser – för att markera oavslutad handling kommer partitiv, inte ackusativ, även i definita fraser (12). Likaså det motsatta: En indefinit nominalfras står inte obligatoriskt i partitiv, såsom efter den indefinita kvantifikatorn ”några“ (13) (jfr. Vainikka & Maling 1996).

(12a) *Hän osti kirjan.ACK*

'Han/Hon köpte en bok/boken'

(12b) *Hän osti kirjaa.PART*

'Hon/Han köpte en bok/boken' (egtl. 'höll på att köpa')

(13) *Seija oli tavannut jonkan.ACK mielenkiintoisten.ACK taiteilijan.ACK*

'Seija had met an (lit. 'some') interesting artists'

(Vainikka & Maling 1996, 187)

Raible (1976, 67–70) framhäver att oppositionen *notiviskt bestämd* vs. *notiviskt obestämd* (d. v. s. *förutnämnd* vs. *icke-förutnämnd*, jfr. *tema* vs. *rema*) som med den bestämda respektive obestämda artikeln har fått en grammatisk realisation i de germanska språken, men att detta spelar mindre roll i finskan (jfr. även Fromm 1982, 168). Raible framhäver att ”die Kennzeichnung notivischer Bestimmtheit/-Unbestimmtheit [ist] ein im Finnischen durchaus seltenes Ereignis“ (Raible 1976, 67).

Eftersom varken partitiv i finskan eller partitiv artikel i dialekterna förknippas med speciesoppositionen tror jag att båda kan sammanställas.

Partitiv måste dessutom anses vara det semantiskt omarkerade kasus i finskan (Vainikka & Maling 1996 193–195). Partitiv beskrivs traditionellt såsom något

”speciellt“.⁶ Ackusativens förekomst i finskan är semantiskt betingad och förknippad med en handlings resultativitet. Partitiv kan följaktligen ha betecknats som ”’elsewhere’ case“ i finskan – liksom ackusativ i de germanska språken (ibid. 193). Det är därför inte alls uteslutet att det finska partitivkasus kan reinterpreteras som den bestämda formen med suffigerad artikel.

3.3 PARTITIV I SAMISKAN

Partitivkasus var ett levande kasus även i alla samiskan dialekter, även om det idag förekommer enbart i östsamiskan (jfr. t. ex. Tauli 1966, 19; Sammallahti 1998, 70). I kildinsamiskan förekommer partitiv efter räkneord (från och med ’sju’) samt efter andra kvantifikatorer som *mycket*, *många* med flera, jfr.

(14a) *k’iž’em pantseddε.PART*

’sju vargar’

(14b) *Nareddε.PART l’ai čofta jenne*

’Folkslag fanns det väldigt många.’

(14c) *Jenne onmeddε.PART porr d’iv*

’Många människor åt Div [ett mytologiskt väsen].’

(Kert 1971, 162; min övers.)

Liksom i finskan brukas partitiv i östsamiskann i komparationer som kasus för det substantiv som man jämför med.

(15) a) *лАštš ár’a kumprēddε.PART*

’En grankotte är större än en svamp.’

b) *Талл šár’a pantseddε.PART*

’En björn är större än en varg.’

(Kert 1971, 162; min övers.)

Förutom i nutida östsamiskan förekommer partitiv som reguljärt kasus i äldre ume- och sydsamiska texter (jfr. Sammallahti 1998, 70; Larsson 1981). Bruket av partitiv påminner i dessa dialekter starkt om nutida finskan, jfr. till exempel det partitivliknande objektet hos verbet ’leta’.

(16) *Herodes kalga utzedh maanadh.PART*

’H. wird das Kind suchen.’

(Larsson 1981, 425)

Exemplen ur de äldre samiska texterna visar att samiskt partitiv såsom källa för utvecklingen av den partitiva artikeln i dialekterna inte bör uteslutas. Detta gäller

⁶ Ett särskilt kännetecken är faktiskt nödvändigt eftersom objektet kräver ackusativ. Ackusativ är framför allt förknippad med verbets resultativa aspektbetydelse. Vid en irresultativ handling måste frasen stå i partitiv. I negerade meningar är partitiv obligatoriskt. Dessutom styr prepositioner vanligen partitiv och inte ackusativ. Partitiv förekommer slutligen även efter kvantifikatorer där ackusativ inte är möjlig.

även om partitiv idag har försvunnit ur det samiska språket i kontaktområdet. Den partitiva artikeln förekommer förutom i de östsvenska dialekterna särskilt i södra Lappland och Västerbotten, d. v. s. i det sydliga samiska området där partitiv är historiskt belagt.

Det är också intressant att jämföra av partitivliknande subjektkonstruktioner i nutida samiska med motsvarande konstruktioner i de nordskandinaviska dialekterna, jfr.

(17) nsa. *Gâl mūne lae gusâid*.PL.ACK

'I have a lot of cows.'

(Collinder, cit. Larsson 1981, 429)

dial. *Där är många korna*.PL.DEF

schw. *Där finns (det) många kor*.

4 SJÄLVSTÄNDIGA ADJEKTIV MED SUFFIGERAD ARTIKEL

I det nordliga dialektområdet där framförställd bestämd artikel saknas får adjektiv, liksom substantiv, bestämd suffigerad artikel.

(18) (Degerfors) *kviken* mask., *kvika* fem., *kvike* neutr., *kviken* pl.

(Åström 1893, 25)

När ett adjektiv används substantiviskt (så kallade självständiga adjektiv) får det den bestämda "substantivartikeln". Adjektiv i substantiviskt bruk kan därmed få alla *syntaktiska* och *morfologiska* substantiviska kännetecknen – helt i motsats till standardspråken där inte minst slutartikeln enbart är ett "substantiviskt" morfologiskt kännetecken och där adjektiv och substantiv likaså har skilda pluraländelser.

I dialekterna är inte bara det morfologiska kännetecknet *determinationsböjning* gemensamt för adjektiv och substantiv. I dessa dialekter, som bevarar kasussystemet helt eller delvis, passar de självständiga adjektiven till fullo in i substantivdeklinationen. De visar olika former för maskulina, feminina och neutra även i pluraldeklinationen, även om många former kan ha sammanfallit. Slutligen är det inte bara bestämda adjektiv det handlar om. Till skillnad från svenska eller norskan måste även obestämda självständiga adjektiv anses vara substantiverade i den mån att det finns en obestämd deklination – liksom för substantiv, jfr. följande exempel för ett femininum i plural från Älvdalsmålet. Den bestämda artikeln är här ett flektiv för både adjektiv och substantiv:

(19) nom. *gàmbLur* best.

gàmbeL obest.

dat. *gàmbLum* best.

gàmbLum obest.

ack. *gàmbLur* best.

gàmbLer obest. (Levander 1909, 45 och 53)

Den "nominala" deklinationen för både adjektiv och substantiv är därtill kännetecknen för samiskan eller finskan. Här finns heller ingen morfologisk och syntaktisk skillnad mellan substantiv och adjektiv. Den så kallade predikativa

adjektivformen i samiskan kan brukas som substantiv och böjs i så fall i alla kasus i singular och plural. Böjningsmönster och regler för konsonanternas stadväxling är desamma för substantiv som för adjektiv.

(20a) *čáppa* (attr.) nom. sg.

'Snygg', 'En snygg/den snygga'

(20b) *Oainnátgo duon čábbá.ACK, maid son dál lea bargan?*

'Ser du den "penningen", hva har han gjort nå?' (Nickel 1990, 84)

5 ADJEKTIVINKORPORERING

I samma dialektområde där slutartikeln på adjektiv förekommer ersätts den bestämda konstruktionen med attributivt (svagt böjt) adjektiv plus bestämt substantiv av en adjektiv–nomen–sammansättning.

(21) *storälgen*

'den stora älgen'

Dessa konstruktioner liknar komposita av ett substantiv som huvud- och ett adjektiv som förled, som t. ex. sv. *storföretag*, *kortbyxor*, *rödfärg*. Eftersom de enbart karakteriseras som bestämda nominalfraser bör de inte analyseras lexikaliskt, utan som resultat av syntaktisk inkorporering (Sandström et al. 1994, Holmberg et al. 1996). Denna sammansättning ersätter således konstruktionen bestämt, svagböjt adjektiv i de dialekter som saknar framförställd adjektivartikel och svag adjektivböjning.

Sammansättningar med adjektivets form som förled är vanliga konstruktioner i samiskan.

(22) *unnâ-manna*

'little child' (Korhonen 1988, 54–55.)

Dessa sammansättningar tycks vara mycket produktiva. Samiskan skiljer sig därmed från finskan där adjektiv-nomen-sammansättningar är lexikaliserade, såsom i standardsvenskan (Holmberg et al. 1994, 95). Holmberg et al. (ibid.) påpekar att det olika strukturella valet som finskan och samiskan gör måste ses i sammanhang med den saknande kongruensen mellan substantiv och attributivt adjektiv i samiskan, jfr.

(23)	fi.	<i>valkoinen vene</i> (sg.)	nsa.	<i>vilges fanas</i> 'en vit båt'
		<i>valkoiset venet</i> (pl.)		<i>vilges fatnagat</i> 'vita båtar'

I samiska texter hittar man särskilt många adjektiv-nomen-sammansättningar som betecknar fasta egenskaper hos personer, som nsa. *Stuora-Biera* 'Store Per',

Unna-Biera 'Lille Per', *Nuorra-Biera* 'Unge Per'.⁷ Även de flesta samiska ortnamn är sammansättningar med ett attributivt adjektiv, t. ex. *Ráv'dujåkká* 'röde-älv', *Ráv'dujáv'ri* 'röde-vatten', *Ráv'du-váráš* '(lille) Röde-fjäll' (Frette 1975, 110). Andra samiska exempel på sådana sammansättningar betecknar också mer eller mindre fasta (lexikaliserade) begrepp, som till exempel ssa. *stuoraajsuo* 'stor eld', *Stuoraattjie* 'Gudfadern' lit. storfadern, *Stuorebiënje* 'Karlavagnen' (lit. den store hunden), *stuorelökkie* 'hundra' (lit. 'den store tia') (Hasselbrink 1981–1985). I samiska texter är det ofta svårt att avgöra om det handlar om en sammansättning. Jfr. exemplen (24) som jag hittade i en lulesamisk text:

(24a) *de lä ak'ta unna bierdnatj de dat vuol'gá vuostak dåk, dat unna bär'dna*
'kleiner Bär [...] der kleine Bär'

(24b) *stuor bär'dna [...] dåt unna bierdnatj*
'großer Bär [...] der kleine Bär' (Grundström 1958, 41)

Efter adjektivet *unna* 'liten' står substantivet normalt i diminutivformen. Det gäller i regel dock inte sammansättningarna (jfr. Bartens 1989, 322; Nickel 1990, 338; Kintel 1991, 64).

(25a) nsa. *Unnamánná*

(25b) nsa. *Unna mánnáš*.DEM
'ett litet barn'

De icke-diminutiva formerna i (24) skulle i så fall vara sammansättningar fast de inte framträder som detta i transkriptionen av den inspelade texten. Men jag har även funnit entydiga icke-lexikaliserade exempel (med bindestreck) i samma källa, jfr.

(26) [...] *de lä gám bal-bároh, dál've-bároh* [...]
'alte Aase, Winter-Aase' (Grundström 1958, 41)

6 SPRÅKKONTAKT SOM FÖRKLARING

Jag tror att språkkontakt skulle kunna förklara de morfosyntaktiska "särdragen" i nordskandinaviskan. Jag antog att samisk inverkan har varit utlösaren till uppkomsten av en suffigerad adjektivartikel och adjektivinkorporering (Rießler 2000), men antagligen måste samiska och finska interferenser anföras som förklaring av den systematiska omstruktureringen som ledde till den unika strukturen i nordöstskandinavisk morfosyntax.

Den största geografiska spridningen uppvisar den partitiva artikeln som förekommer i de östsvenska dialekterna, i de (svenska och norska) dialekterna av de assimilerade finnarna i Nordsverige och Nordnorge samt i de övriga nord-

⁷ Sådana sammansatta namn förekommer också ofta i nordskandinaviska dialekter, jfr. *litj-pe*, *stor-pe*, *litj-kari*, *stor-kari*, *mitti-pe*, *mitti-kari* osv. i selbu-målet (Røset 1999, 41).

skandinaviska dialekterna. Den suffigerade adjektivartikeln och adjektivinkorporeringen sprider sig framför allt över dialekterna i södra och mellersta Norrland i Sverige samt Trøndelag i Norge, d. v. s. det historiska språkkontaktområdet med samiska.⁸ Utvecklingen som ledde till adjektivinkorporering och suffigering av adjektivartikeln ligger antagligen längre tillbaka i tiden. En viktig faktor är säkert att den sydliga innovationen som ledde till grammatikaliseringen av den framförställda bestämda artikeln ur demonstrativpronomen (liknande i de västgermanska språken) aldrig nådde de nordöstskandinaviska dialekterna.

Bruket av den partitiva artikeln måste ha resulterat ur reinterpreterationen av finskt och/eller samiskt partitiv som den bestämda formen. Möjligen fanns det från början en tendens att ha en "ändelse" på de morfologiskt ommarkerade så kallade nakna formerna, liksom finskt partitiv. Det är förstållbart att det mycket frekventa artikelmorfemet tjänade bra för detta. Partitivets semantik strider inte mot detta antagande eftersom finskt partitiv (samt partitivitet i allmänhet) inte kan förknippas med *indefinithet*.

Som följd av denna interferens etablerar sig slutligen regeln att alla referentiell bestämda nominalfraser markeras med suffigerad bestämd artikel.

(27a) dial. *Koen je klook*

'Kor är kloka.'

(Holmberg et al. 1996, 77)

(27b) dial. *Abbarn e go*

'Abborre är gott.'

(Delsing 1996, 31)

Semantiskt är också generiska subjekt som i (27) bestämda. En bestämd referent måste förutsättas, annars skulle talaren påstå något om en referent vars existens inte kan garanteras, vilket är pragmatiskt omöjligt. Detsamma gäller för genitivkonstruktioner samt för possessiva fraser. I dialekterna står även dessa fraser i bestämd form.

(28a) dial. *farfars huset*

(28b) sv. *farfars hus*

(29a) dial. *bilen min/min bilen*

(29b) sv. *bilen min/min bil*

(30a) dial. *Ja tala ve a Lisa/n Erik igår.*

(30b) sv. *Jag talade med Lisa/Erik igår.*

(Holmberg et al. 1996, 76-77)

De norska och svenska dialekterna, i vilka språkbyte äger rum idag, visar på ett bra sätt hur språkförändringen i nordskandinaviskan utlöstes. På flera ställen beskrivs de finskpåverkade svenska dialekterna i Tornedalen och de kvänska- och samiskpåverkade dialekterna i Troms och Finnmark såsom kännetecknade av stor

⁸ Till viss del sammanfaller detta område även med skogsfinnarnas bosättningsområden. Skogsfinnarna är idag fullständigt assimilerade. Även här skulle alltså språkkontakt med finska komma i fråga.

morfologisk variation angående bruket av bestämd och obestämd form (jfr. Bull et al. 1986; Jahr 1997; 1982). I sin beskrivning av samernas norska språk i Lyngen hävdar Nesheim (1952) att ”mangelen på bestemt artikkel i samisk merkes som usikkerhet i bruken av den i norsk“ (ibid. 127). Nesheim framhäver att det finns en tendens att ”sette en pleonastisk bestemt artikkel hvor substantivet har et attribut, selv hvor dette attribut var den ubestemte artikkel“ (ibid.), jfr.:

(31a) *Kor mine tøflane e?*

(31b) *Kæm du e sin småguten?*

(31c) *Ikke va ho nåen pen damen heller.*

(31d) *en gammel nordlandsbåten*

(31e) *Du e bære en bukken (=klossmajor).*

(31f) *Før dør no fattigmannens einaste kua, før ho dør.* (Nesheim 1952, 127)

Distinktionen mellan bestämd och obestämd form är här upphävd och den bestämda formen övergeneraliseras. Jfr. liknande exempel från skibotnmålet där finsk och samisk påverkan kommer i fråga:

(32a) *en(n) knausen*

(32b) *en(n) anna kvitlia*

(32c) *lenge før mine dagan*

(32d) *Våres jenten snakke norsk.*

(32e) *Han hadde no sine namna.* (Bull et al. 1986, 68)

Pinomaa (1974, 105) talar om ”speciesfel“ i det svenska språket bland de assimilerade tornedalsfinnarna. Men hon hävdar också att det inte uppkommit ett klart system. Hennes informanter använder dessa ”fel“ inte genomgående utan har också motsvarande standardsvenska konstruktioner (ibid. 108). Samma mönster gäller nog inte bara för skibotnmålet (jfr. Bull et al. 1986, 70) utan för hela det aktuella kontaktområdet.

Variationen i bruket av bestämd och obestämd form måste anses ha varit det första steget till språkförändring i ett större nordöstskandinaviskt område där den partitiva artikeln utvecklades. Det är ett faktum att assimileringen av samer och finnar och därmed språkbytet till norska respektive svenska har skett här under de senaste århundradena. Samisk och finsk påverkan ger en möjlig förklaring för denna språkutveckling.

LITTERATUR

- Bartens, Hans-Hermann, 1989: *Lehrbuch der saamischen (lappischen) Sprache*. Hamburg.
- Bull, Tove; Hjulstad Junttila, Jorid; Pedersen, Aud Kirsti, 1986: „Nominalfrasen i skibotnmålet i Troms“. I: *Norsk Lingvistisk Tidsskrift* Bd. 1–2. 60–71.
- Dahlstedt, Karl-Hampus, 1950: *Det svenska vilhelminamålet. Språkgeografiska studier över ett norrländskt nybyggarmål och dess grannndialekter* 1. Uppsala.
- Delsing, Lars-Olof, 1993: *The internal structure of noun phrases in the scandinavian languages*. A comparative study. Lund.
- Delsing, Lars-Olof, 1996: ”Nominalfrassyntax i skandinaviska dialekter“. I: *Nordica Bergensia* Bd. 9. 24–74.
- Frette, Thor, 1975: ”Samiske stedsnavn“. I: *Norske stedsnavn/stadsnamn*. Helleland, Botolv (red.) 105–118. Oslo.
- Fromm, Hans, 1982: *Finnische Grammatik*. Heidelberg.
- Grundström, Harald, 1958: *Lapska sånger. Texter och melodier från svenska Lappland* 1. Uppsala.
- Hasselbrink, Gustav, 1981–1985: *Südlappisches Wörterbuch*. Bd. 1–3. Uppsala.
- Holmberg, Anders; Sandström, Görel, 1996. ”Vad är det för särskilt med nordsvenska nominalfraser?“ I: *Nordica Bergensia* Bd. 9. 75–89.
- Jahr, Ernst Håkon, 1982: ”Language contact in northern Norway. Adstratum and substratum in the Norwegian, Lappish and Finnish of northern Norway“. I: *Die Leistung der Strataforschung und der Kreolistik*. Ureland, Sture (utg.) Tübingen. 307–320.
- Jahr, Ernst Håkon, 1997: ”Norway“. I: *Kontaktlinguistik. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft*. Goebel, Hans; Nelde, Peter H.; Starý, Zdenek; Wölck, Wolfgang (utg.). Berlin, New York. Band 12.2. 937–948.
- Julien, Marit, 1996: *Syntactic word formation in northern sámí*. Oslo.
- Karlsson, Fred, 1995: *Finsk grammatik*. (6:e uppl.) Helsinki.
- Kert, G. M., 1971: *Saamskij jazyk (kil’dinskij dialekt). Fonetika. Morfologija Sintaksis*. Leningrad.
- Kintel, Anders, 1991: *Syntaks og ordavledninger i lulesamisk*. Kautokeino.
- Korhonen, Mikko, 1988: ”The Lapp language“. I: *Description, history and foreign influences*. Leiden.
- Larsson, Lars-Gunnar. 1981: ”Baltischer Einfluss auf das Ostseefinnische und die Stellung des Lappischen“. I: *Congressus quintus internationalis fenno-ugristarum*. Turku 20.–27. VIII. 1980. Pars VI. Ikola, Osmo (utg.) Turku. 424–429.

- Levander, Lars, 1909: *Älvdalsmålet i Dalarna. Ordböjning och syntax. Nyare bidrag till svenska landsmål och svenskt folkliv*. Bd. 4.3. Stockholm.
- Nesheim, Asbjørn. 1952: "Samisk og norsk i lyngen". I: *Sámi ællin*. Samisk selskaps årbok 1951–1952. Oslo. 123–129.
- Nickel, Klaus Peter, 1990: *Samisk Grammatikk*. Oslo.
- Nikula, Kristina, 1991: "Är bestämd form i dialekten bestämd?" I: *Danske Folkemål* Bd. 33. 215–226.
- Nikula, Kristina, 1997: "Species i finlandssvensk dialekt". I: *Nordiska Dialektstudier*. Reinhammar, Maj (utg.). Uppsala. 203–213.
- Nilsen, Hilde, 1998: Tre dialektsyntaktiske særtrekk i Nord-Troms. I: *Utvalde artiklar frå det 7. Møtet om norsk språk i Trondheim 1997*. Bd. 7. Faarlund, Jan Terje; Mæhlum, Brit; Nordgård Torbjørn (red.) Oslo. 168–180.
- Pinomaa, Mirja, 1974: "Finsk interferens i tornedalssvenskan". I: *Språk och Samhälle 2. Språket i Tornedalen*. Loman, Bengt (red.) Lund. 80–108.
- Raible, Wolfgang, 1976: *Zum Objekt im Finnischen. Eine sprachwissenschaftliche Fallstudie*. Hamburg.
- Rießler, Michael, 2000: "Den suffigerade adjektivartikeln och andra 'egendomligheter' i nordskandinavisk morfosyntax". I: *Kors och tvärs i nordistiken*. (Kleine Schriften des Nordeuropa-Instituts 20). Kusmenko, Jurij; Lange, Sven (utg.) Berlin. 78–85.
- Riessler, Michael 2002 (i tryck): "Der partitive Artikel in nordskandinavischen Dialekten". I: *Tijdschrift voor Skandinavistiek*.
- Røset, Ingulv, 1999: *Selbu-målet. Ord og uttrykk*. Oslo.
- Sammallahti, Pekka, 1998: *The saami languages. An introduction*. Kárášjohka.
- Sandström, Göran; Holmberg, Anders, 1994: "Adjective incorporation and the syntax of the scandinavian noun phrase". I: *Reports from the department of general linguistics*, University of Umeå. Bd. 35. Umeå. 81–97.
- Tauli, Valter, 1966: *Structural tendencies in uralic languages*. Indiana university publications. Uralic and altaic series. Bd. 17. The Hague.
- Vainikka, Anne; Maling, Joan, 1996: "Is partitive case inherent or structural?" I: *Partitives. Studies on the syntax and semantics of partitive and related constructions*. (Groningen-Amsterdam studies in semantics 14). Hoeksema, Jacob (utg.) Berlin. 179–208.
- Wallström, Sigvard, 1943. *Studier i övre norrlands språkgeografi med utgångspunkt från arjeplogsmålet*. Uppsala.
- Åström, Per, 1893: *Degerforsmålets formlära*. (Svenska landsmål och svenskt folkliv. Bd. 13.2). Stockholm.

RUNE PALM (STOCKHOLM)

DO ... SECURIM MEAM QUE **BREDØX**

OM SVENSKAN I LATINSKA ORIGINALDIPLOM FÖRE 1300

1 INLEDNING

Årtalet 1225 avskiljer den äldre fornsvenskan från den tidigare runsvenska perioden och har valts med tanke på att det är ungefär då som svenska texter på folkspråket börjar skrivas med romerskt alfabet samt med penna och bläck på pergament (Bergman 1970, 30).¹ Annorlunda uttryckt är det den litterära tidens inträde (Wessén 1975, 96). Vad som möjliggör denna tidfästning är tillkomsten av Äldre Västgötalagen (ÄVgl), som också är den enda bevarade svenska 1200-talstexten på pergament.² Även om flera av de andra landskapslagarna anses ha tillkommit under samma århundrade, föreligger de bevarade handskrifterna först från det påföljande 1300-talet.³ Vid sidan av ÄVgl finner vi svenska texter i ett tämligen litet antal runinskrifter. Utifrån det magra källäget konstaterar Pettersson (1996, 70) att ”vår direkta kunskap om språket under större delen av 1200-talet är ytterst bristfällig”.

Svenska ord från 1200-talet och t. o. m. tidigare påträffas även i ett antal latindiplom skrivna i Sverige. Rubrikens *do ... securim meam que **bredøx*** ”Jag skänker min yxa, närmare bestämt en bredyxa“ visar att det är fråga om enstaka ord insprängda i den latinska ordmassan. Medan landskapslagarna tilldragit sig avsevärt intresse, har 1200-talets runinskrifter och diplom ofta hamnat i skymundan. Ett undantag vad gäller det sistnämnda materialet utgör Olsson Nordbergs avhandling *Fornsvenskan i våra latinska originaldiplom före 1300* (del I, 1926, med en uppföljande del II 1932). Olsson Nordberg förtecknar orden alfabetiskt, och i tidens anda kommenterar han deras ortografi, ljudlära och formlära. Med undantag för Lövkviks fortsättning av undersökningen av de svenska orden fram till 1325 (1976) har detta svenska material inte tilldragit sig något större intresse.

¹ För epigrafiskt bruk hade dock den latinska majuskelskriften tagits i bruk redan på 1100-talet av t. ex. Mäster Harald i Västergötland (Vg 95, 165). Dessutom användes runorna in på 1300-talet i Sveriges centrala delar och ännu längre i de mer perifera områdena Gotland och Dalarna.

² Den föreligger i en äldre redaktion, det s. k. fragmentet, daterat till 1200-talets förra hälft, och en yngre, huvudhandskriften, daterad till 1280-talet (von Friesen 1904, 5).

³ Detta gäller t. ex. Upplandslagen och Södermannalagen. Upplandslagens *Confirmatio* anger lagens stadfästelse till 1296, men den äldsta handskriften kan dateras först till förra hälften av 1300-talet (Holmbäck & Wessén 1979a, UL, 3). Södermannalagen omnämns i ett brev utfärdat av Magnus Ladulås 1285, men även i detta fall är handskrifterna från 1300-talet (Holmbäck & Wessén 1979b, SL:xxx och xi).

2 SYFTE, HYPOTESER OCH FRÅGESTÄLLNINGAR

Syftet med föreliggande uppsats är att studera de svenska orden och deras närvaro i latindiplomen före år 1300. Svenskan får, som bekant, status som diplomspråk först efter tillkomsten av Magnus Erikssons landslag, ca 1350, även om enstaka diplom uppträder redan tidigare.⁴ De svenska inslagen i latinska diplom bör alltså ses som ett slags kodväxling, och utgångshypotesen för undersökningen är att de svenska orden har använts för att beteckna specifikt svenska företeelser, kanske för att fylla luckor i latinet orsakade av att svenska förhållanden behandlas. Inledande frågor blir hur vanligt eller ovanligt det är att svenska används, vad det är för slags ord och vad de betecknar, d. v. s. deras innehåll och referens, samt hur orden uppträder i den latinska texten. Någon fullständig redovisning ryms inte inom denna artikelns ramar, utan jag kommer att diskutera ett antal, enligt min mening, typiska belägg på det svenska inslaget i latindiplomen.

3 MATERIAL OCH METOD

Jag har använt Olsson Nordbergs alfabetiska förteckning (1926) som utgångspunkt för undersökningen. Hans material är hämtat ur *Diplomatarium Suecanum* (DS, 1829–1837), utgivet av Liljegren, och kontrollerat mot original och avskrifter i Riksarkivets samlingar. Jag har excerperat Olsson Nordbergs alfabetiska förteckning och noterat de olika beläggen och deras datering. Här har jag haft stor nytta av Riksarkivets CD-rom *De svenska medeltidsbrev i Svenskt diplomatariums huvudkartotek* som ofta innehåller rättelser av uppgifter i DS. Jag har därefter studerat de påträffade orden i deras kontext.

När det gäller Nordbergs förteckning måste emellertid vissa begränsningar göras. Han förtecknar även olika namn och namnled, och på grund av diplomens karaktär utgörs det största antalet uppslagsord i hans lista av personnamn och ortnamn. En genomgång av orden under bokstaven *a* som omfattar 123 olika lexem ger följande fördelning: 73 ortnamn (59,3 %), 38 personnamn inklusive binamn (30,9 %) och 12 övriga ord (9,8 %).⁵ Även om namnen inte saknar intresse, t. ex. latiniserade respektive olatiniserade former av personnamn, t. ex. *Arnbernus* ~ *Arnbiorn*, har jag ställt dem utanför undersökningen. Jag har också utelämnat det jämförelsevis ymnigt förekommande *sun* 'son' (ca 90 belägg, Olsson Nordberg 1926, 109–110). Ett exempel som *Magnus dictus gerasun* i stället för *Magnus ... filius Geres*, om samme Magnus Gerason (DS 665 och 666), antyder att vi har att göra med regelrätta patronymika.

Vidare har personbinamn och ortnamn ställts åt sidan. Ofta förtecknar Nordberg personbinamn utan speciell markering, t. ex. *knivasmidher* m.

⁴ Svenska är belagt som diplomspråk för första gången i ett pantbrev från 1330 (Otterbjörk 1965).

⁵ *a* f. 'å', *a* prep. 'på', *affærdh* f. 'om skog som undantas', *afnam* f. 'undantag', *afradh* n. 'avrad', *almænninger* m. 'allmänning', *almænningsgiæld* n. 'allmän pålaga el. skatt', *almænningsøre* m. 'allmän skatt', *altarisbyrdh* f. 'offer som läggs på altaret (ev. altarkärl)', *atta* f. 'äga?', *atta* räkn. 'åtta', *attunger* m. 'attung'. För ytterligare information av de fornsvenska orden hänvisas läsaren till Söderwall (Sdw. och Sdw. Suppl., 1884–1973) och Schlyter (Schl., 1877).

'knivsmed', men en kontroll i diplommet visar *nicolaum kniuæsmid* (DS 1278).⁶ Även när det gäller för- och efterled i ortnamn får man ofta kontrollera diplommet, t. ex. *aghborre* m. 'abborre' och *sior* m. 'sjö' i *Aghborrasio* (DS 543), så även för vissa simplex. Detta gäller bl.a. *madh* f. 'mad, sank äng' i följande exempel, där den bestämda formen antyder att det här är fråga om ett ägonamn (s.k. smånamn).

*Super hec adicimus ei pratem, quod dicitur **madin**.*

*Därutöver ger vi honom den äng, som kallas **Maden**. (DS 528)⁷*

Några andra kategorier av ord är värda mer uppmärksamhet. Detta gäller ett antal lånord (se Olsson Nordberg 1926, 24–25). Dessa behandlas inte närmare i undersökningen, men jag har noterat deras förekomst. Bland dessa märks framför allt ett antal latinska ord ofta med religiöst innehåll, t. ex. *aduentus* 'advent' eller det försvenskade *diakn* (lat. *diaconus*) 'diakon'. Men bland lånorden påträffas även ord som har sitt ursprung i andra folkspråk, t. ex. ett *antipendium de blyald* (DS 802) 'draperi av sidentyg [oftast genomdraget med guld]' (från mlty. *bliant*, mhty. *blialt*, ffra. *bliant*; sdw. *bliald*), *sex telas de camelot* (DS 771) 'sex vävda tygstycken av kamelgarn' (från ffra. *camelot*; Sdw. *kamelot*) och *do meum kettilyd* (DS 1103) 'Jag ger min stormhuva' (från fda. *kætælhod*, mlty. *ketelhôt*; Sdw. *kættilhødh*). Det rör sig i de flesta fallen om importerade nymodigheter, t. ex. tyger, klädesplagg och rustningsdetaljer.⁸

Mer intressanta än de rena lånorden är ett antal blandlån, ord av typen *altarisbyrþ* f. 'offer som läggs på altaret', ev. 'altarkärl', en sammansättning bestående av lat. *altare* och det inhemska *byrdh* f. 'bärande, börda'.⁹ Noteras bör även fornsvenska ord som latiniserats, t. ex. de lexikaliskt tydliga *octinga* till *attunger* m. 'attung' eller *scotare* till *skøta* 'överlåta jord genom symbolisk handling' samt *scotatio* (även *scøtatio*) till *skøting* f., d. v. s. sådan överlåtelse av jord. I andra fall avslöjas latinisering endast av böjningsformen: *fastis* (lat.abl.pl.) till fsv. *faste* m. 'faste' (god man som i egenskap av tingsmenighetens representant var närvarande vid och gav stadfästelse åt vissa juridiska handlingar, t. ex. köp, skifte, gåva el. förpantning av jord) och *festa* (lat.abl.sg.) till fsv. *fæst* f. 'stadfästelse' samt *gangam* (lat.ack.sg.) till fsv. *ganga* f. 'uppgående av rågång, rågång' och *grimam* (lat.ack.sg.) till fsv. *grima* f. 'genom barkens borthuggning åstadkommen ljus fläck på ett träd'.

⁶ T. ex. yrkesbeteckningarna *bursven* 'kammartjänare', *kræmare*, *sildasven* 'sillhandlare' (?) och härkomst, t. ex. *thoriri dicti hælsing* (DS 1179) 'Torir som kallas hälsing'.

⁷ Jag tackar doc. Claes Gejrot, Riksarkivet, för hjälp med tolkningen av latinet och för tillhandahållande av svenska översättningar av ett antal diplom: Gejrot 1994 (DS 528) och Gejrot ms (DS 216 och 240).

⁸ Även bl. a. materialen *brunetum* 'ett slags fint färgat mörkt ylletyg', *sabel* 'pälsvärk av sobel', *sayan* (*saian*) 'ett slags fint ylletyg' och *sindal* 'ett slags lättare siden'; klädesplaggen *ryklin* (*røklin*) 'ett slags överklädnad (vanligen av linne)' och *tabarþer* 'ett slags överklädnad eller kappa'; rustningsdetaljerna *hærnischia* 'harnesk' och *taster* 'huvudbeträckning för stridshäst'.

⁹ Även *kapobonaþer* 'till en kappas el. kåpas utstyrsel hörande smycken', *provastargipt* 'årlig avgift som utgick till domprosten', *stolpabraz* 'ett slags spänne' av mlty. *bratze* m.fl.; lat. *bractea*.

4 FREKVENNS

Riksarkivets CD-rom innehåller drygt 1500 diplom från tiden 1160–1299. I 113 (ca 7,5 %) av dessa påträffas svenska ord. De fördelar sig över 20-årsperioder enligt Tabell 1.

Tabell 1. Andelen diplom med svenska ord 1160–1299 (% inom parentes).

	1160–	1180–	1200–	1220–	1240–	1260–	1280–99	Summa
Antal diplom	52 (3,4)	40 (2,6)	89 (5,8)	135 (8,9)	164 (10,8)	322 (21,2)	719 (47,3)	1521 (100)
Diplom m. svenska	3 (5,8)	2 (5,0)	–	2 (1,5)	6 (3,7)	19 (5,9)	81 (11,3)	113 (7,4)

Andelen diplom med svenska är på det hela taget tämligen liten (ca 7,4 %). Före 1240 är det fråga om enstaka exempel och före 1280 utgör de endast knappt 4 % (32/802) av den totala korpusen. Från och med 1280-talet uppträder dock svenska i en större andel diplom (11,3 %). Om man endast betraktar hur diplomerna med svenska fördelar sig över perioden, är endast ca 13 % (13/113) daterade före 1260 och knappt 17 % 1260–1279, men drygt 70 % (81/113) har dateringar från 1200-talets två sista decennier. En genomgång av de fyra sista decennierna (Tabell 2) visar utvecklingen mer i detalj. Brev med svenska inslag ökar redan på 1270-talet, men den stora ökningen äger rum under 1290-talet, från knappt 7 till drygt 15 %. Något mer än hälften av diplomerna som innehåller svenska ord har skrivits under detta decennium.

Tabell 2. Andelen diplom med svenska ord 1260–1299 (% inom parentes).

	1260–	1270–	1280–	1290–99	Summa
Antal diplom	104 (10,0)	218 (20,9)	337 (34,4)	382 (36,7)	1041 (100)
Varav m. svenska	2 (1,9)	17 (7,8)	23 (6,8)	58 (15,2)	100 (9,6)

Visst stöd för att vi här har en tendens till ett vanligare bruk av svenska får vi av Lövkvissts undersökning. Från åren 1300–1309 (1976, 55–56) förtecknas 228 diplom mot Riksarkivets CD-rom med 430 diplom. Lövkvissts förteckning innehåller alltså drygt 50 % av alla diplom från perioden. Denna siffra kan emellertid inte tas till intäkt för att ökningen skulle vara lika stor, eftersom Lövkvist, i likhet med Olsson Nordberg, även noterar diplom som endast innehåller svenska namn (jfr. mina avgränsningar).

Med det ökade antalet diplom ökar självfallet även de svenska orden (Tabell 3).¹⁰ Trots ökningen är antalet fornsvenska ord i diplomerna före 1300 litet. Som vi redan noterat är de mycket få i förhållande till de svenska namnen, och naturligtvis ännu mer så sett till den latinska ordmassan. I de 100 diplomerna påträffas 182 exempel på 158 olika svenska ord. Det är alltså inte så att det är ett litet antal svenska ord som beläggs ofta, utan många av orden är engångsbelägg. Ofta är det fråga om ett eller kanske två svenska ord i ett diplom, men redan i de två diplomerna från 1220-talet påträffas 6 respektive 10 à 11 olika ord.¹¹

Tabell 3. Antalet svenska ord i diplomerna 1160–1299 (% inom parentes).

Antal	1160–	1180–	1200–	1220–	1240–	1260–	1280–99	Summa
Diplom m. svenska	3	2	–	2	5	19 (17,0)	81 (71,7)	112 (100)
Ord	3	2	–	27	12	33 (12,7)	182 (70,3)	259 (100)
Olika ord	2	2	–	17	10	31 (14,1)	158 (71,8)	220 (100)

En fördelning av orden på ordklasser (Tabell 4), visar substantivens höga andel (drygt 80 %). Hypotesen att svenska främst används för att beteckna olika företeelser får här stöd. Med undantag för interjektioner beläggs emellertid samtliga traditionella ordklasser. Förekomsten av bl. a. formord antyder att vi kanske skall räkna även med andra funktioner än de rent betecknande.

Tabell 4. De svenska ordens fördelning på ordklasser, samtliga belägg. (% inom parentes)

Antal	1160–	1180–	1200–	1220–	1240–	1260–	1280–	summa
substantiv	3	2		14	9	28	154	210 (81.1)
adverb				11	2			13 (5,0)

¹⁰ Även i detta fall kan vi använda Lövkvist (1976, 59–67) för en jämförelse. Bland orden på *a* påträffas 15 ord från de 26 åren 1300–1325 mot 12 ord hos Olsson Nordberg på mer än 140 år. Förutom de redan av Olsson Nordberg förtecknade *a* f., *a* prep., *afradh* n., *almænninger* m., *almænningsore* m., *atta* räkn. och *attunger* m. även *af* prep. 'från', *afgærdhabyagilzli* n 'fördelar som en avgärdaby åtnjuter på en äldre bys ägområde', *afnæmpning* f. 'undantag', *aklædhe* m. 'sängtäcke', *alder* pron. 'all', *ardher* n. 'årder, plog', *armlædher* n. 'armläder, till rustningen hörande läderstycke som skyddar armen' och *attungsmadher* m. 'attungsman', d. v. s. vald föreståndare vid avlämnande av *skipsvist* (skeppsproviant) och andra gärdar.

¹¹ DS 216: *sköting* 'skötning', *umfærb* 'omfarande', *bol* 'gård', *ormærke* 'tydligt märke/rågångsmärke' och möjligen *sander* 'sandbank' (ortnamn?: *in bodanes sandj*); *muldsköta* 'överlåta jord'; *rætsynis* 'rakt, i rät linje', *utangærþis* 'utom hägnader', *væstanvart* 'åt väster', *sunnanvart* 'åt söder'; *ok* 'och'. DS 240 *almenning* 'allmänning', *gærþe* 'gärde', *haghi* 'gränsmärke'(?), *atta* 'äga'(?); *opræt(ter)* 'rakt (uppåt)', *synræt* 'rakt, i linje'.

Antal	1160–	1180–	1200–	1220–	1240–	1260–	1280–	summa
prepositioner						2	9	11
adjektiv						1	8	9
konjunktioner				1		2	4	7
pronomen							4	4
Verb				1			3	4
räkneord					1			1
Ord	3	2	–	27	12	33	182	259 (100)

5 FORM OCH INNEHÅLL

Förutom de svenska ord som latiniserats, t. ex. *grima*, *scotatio* m. fl. (se 2) och som böjs efter latinska deklinationer, uppträder de svenska orden med få undantag i klassisk fornsvensk form. I ett diplom (DS 935) påträffas bestämda ackusativformer i maskulinum *Runustenen* 'runstenen' och *mædhalstenen* 'mellanstenen' samt i femininum *Hallinæ* 'hällen', i ett annat (DS 1274) uppträder frasen *huar i sino giærpeno* "båda inhägnade" med dativ singularis neutrum. I exemplet *in sua scøtingu* "i sin sköting" (DS 216) motsvarar den feminina dativformen latinets ablativ. I materialet beläggs adjektiv i maskulinum ackusativ singularis med den förväntade ändelsen *-an*, *hæruttan* och *brunan*, men *blac* utan kasusändelse (om dessa, se nedan).

Den stora gruppen svenska ord utgörs, som vi redan noterat, av substantiv. Här påträffas en mängd juridiska termer *kyndilþing* n. 'vid kyndelsmässotiden hållet ting' (DS 1223) och *folklandsþing* n. 'landsting, lagmansting för ett folkland' (DS 1745). I flera fall beläggs beteckningar för olika pålagor, t. ex. *næfgiæld* n. 'en personlig skatt' och *almænningsøre* m. 'en till konungen erlagd allmän skatt som till fullt eller halvt belopp utgick av var skattskyldig gård' (båda DS 802, jfr KLN 15, 421 och 419), vidare *skoghaskyld*, *landskyld* och *laghmansskyld* f., d. v. s. avgifter för besittning av intaga i skog eller på allmänning samt utskyld till lagmannen (DS 802). I andra fall rör det sig om juridiska handlingar, t. ex. *fæst* f. 'stadfästelse' (DS 1204, 1252), *skøtning* f. 'gåva av jord' (DS 216) samt *hundredagsgiaef* och *morghongiaef* f. (DS 695, 1272 resp. DS 811, 1067, 1165, 1166) 'morgongåva'. Till den juridiska terminologin hör även ord som *fast* m., jfr. *byfastar* och *garþfastar* (DS 1191 resp. DS 1091, 1191), och *køpe* m. 'köpare' (DS 1254, 1273).

Karaktär av juridiska termer har även ett antal substantiv som betecknar terränglokaler och gårdar, t. ex. *fiælder* m. 'urfjäll', d. v. s. ett jordstykke som särskilt tillhör en person och som inte ingår i fördelningen av jorden på byns delägare (DS 795), *fangaioþ* f. 'förvärvad jord' (DS 1231, Sdw. Suppl.) och *siæxpænningaland* n. 'jord för vilken betalas sex penningar i avrad' (DS 893); *bol* n. 'gård' (DS 213, jfr även under 5) och *tompt* f. 'tomt, byggnadstomt' (DS 800).

I några fall finner man överensstämmelser mellan orden i enskilda diplom och terminologin i olika landskapslagar. I ett brev från 1220-talet (DS 216) kungör kung Erik III (Läspe och halte) att han avgjort tvisten mellan hans egen

stallmästare Brynolf och munkarna i Alvastra om två byar, Kråk och Brevik i Västergötland.

Licet ergo ueraciter constet felicis memorie patrem nostrum regem Ericum de possessione claustrum nichil scienter brynnulfo in sua **scøtingu** dedisse, [...]

Även om det är helt klart och sanningsenligt att vår far, Kung Erik, i sin sköting inte medvetet gav någonting av klostrets egendom till Brynolf, [...]

I samma brev påträffas även de juridiska termerna *muldskøta* vb. och *umfærd* f. Med *skøting* f. förstås en symbolisk rättshandling vid avhändande av jord. Den gick ut på att överlåtaren lade en jordtorva i mottagarens sköte eller kappa, senare även om själva gåvan (Hafström 1982b).¹² Företeelsen är känd från landskapslagarna från Västergötland, Östergötland och Småland. *Umfærdh* betecknar likaledes en symbolisk handling och betecknar kringgåendet av ägor i samband med fastighetsförsäljning och beläggs endast i västgöotalagarna (Hafström 1982a). Andra exempel finner vi i ett diplom utfärdat av Magnus Ladulås 1281 (DS 716). I detta möter en längre räkka fornsvenska ord: *løf ok luuk, fang oc feagangh, troþ oc timbirhogh*. Ordparet *løv oc lok* 'löv- och gräsbete' påträffas i Västgöotalagens jordabalk (Schl. *lok*), medan *fang oc fæagang* 'vad som fås från skogen och boskapens gång på bete' uppträder i Östgöotalagen (Schl. *fæar ganger*, jfr *fang* 4). Ett ordpar *timber oc trodh* 'timmer och gärdslä' finns i Östgöotalagen och Hälsingelagen (Schl. *troþ*). Vårt *timbirhogh* 'huggande av timmer' beläggs däremot i Södermannalagen (Schl. *timber hogh*).

Ett antal ord som åsyftar terränglokaler bör ej ses som juridiska termer, men de har en specifik betydelse. Hit hör ord som *flat* f. 'slätt el. jämt liggande åker' (DS 876), *gærdhe* m. 'gårde' (DS 240), *vreter* m. 'enstaka, inhägnat åkerland' (DS 1046) och *æng* f. 'äng' (DS 693). Specifik betydelse har också ett antal ord som betecknar föremål såsom rubrikens *brepøx* f. bredyxa, stridsyxa med bred egg', bl. a. *skinnabonadher* m. 'smycken hörande till en pälskappa' (DS 1095) samt *hofdhabulster* m. 'huvudkudde' och *undirdyna* f. 'madrass' (båda DS 1103).

Bland innehållsorden förekommer vid sidan av de dominerande substantiven även adjektiv, verb och adverb. Tre av adjektiven beskriver hästar, och de har använts för att klart fastställa vilken häst det är fråga om. När det gäller exemplen *dextrarium meum blac* (DS 1053) anger adjektivet *blakker* att ridhästen eller stridshästen är 'black', d. v. s. matt eller blekt rödgul; blond eller isabellfärgad (SAOB, B 2986). Möjligt är att skrivaren saknade det latinska ordet för den precisa färgangivelsen. För *hærotter* i *vnum equm hæruttan* (DS 1084) föreslår Söderwall 'gråhårig', men det är ett förslag som inte övertygar. Även om isländska adjektivet *hærr/hárr* kan betyda 'grå', talar exemplet *equm meum griseum* 'min gråa häst' (DS 1103) för en annan översättning, t. ex. 'med kraftig päls och/eller man och svans' (jfr. även *-hærig* 'hårig' SAOB, H 2103). För det tredje adjektivet *brun* (*equm meum brunan*, DS 1103) anger Söderwall en betydelse 'brun'. Emellertid markerar adjektivet *brun* snarare att hästen var mörkbrun (jfr. Cleasby

¹² Verbet *muldskøta* beläggs endast i detta diplom.

m. fl. 1982, 84: 'svartr' is never used of a horse but *brúnn*, *darkbrown*). Vi tycks här få en inblick i en specifikt inhemsk, folklig kategorisering av hästars färger.

Såväl substantiven som adjektiven ovan har ett specifikt innehåll och säkerställer vad som åsyftas. Som vi skall se nedan förhåller det sig något annorlunda med verben och adverbena samt funktionsorden.

6 FÖREKOMST OCH FUNKTION

Som framgår av exemplen i förgående avsnitt har de svenska orden använts för att tydligt åsyfta olika företeelser och föremål. För att närmare ta reda på hur orden förekommer och deras funktion skall vi se på ytterligare ett antal exempel.

usufructum habeant in eisdem [silvis] videlicet løf oc luuk, fang oc feagangh, troþ oc timbirhogh vulgariter nuncupatus

de skall ha nyttjanderätt i denna [skog], nämligen vad som på folkspråket benämns **lövbete och gräsbete, fång och fågång, gårdslö och huggande av timmer** (DS 716; 1281-03-23)

in piscatione in eluekarlebuþ duas mansiunculas integras que uocantur bol
två hela egendomar i fisket i Älvkarleby, [**sådana**] **som kallas bol** (DS 65; 1167–85)

De svenska orden introduceras med latinfraser, och deras funktion är att exemplifiera respektive precisera de latinska substantiven *usufructus* 'nyttjanderätt' och *mansiuncula* 'jordegendomar' som saknar den specifika betydelsen hos de svenska orden, t. ex. *bol* som anger en jordegendom av ett visst mått eller värde (Sdw. *bol* 4). Men ett svenskt uttryck kan även stå utan någon motsvarighet i latinet.

Ego autem eandem resignacionem legaliter publicauī, quod wlgariter intelligendum est iac skildi fyr festnum

Emellertid kungjorde jag enligt lagen denna överlåtelse, vilket på folkspråket skall förstås **jag förrättade fästning** (DS 1260; 1299)

Denne skrivare har valt att förklara det lagenliga i överlåtelsen med ett citat ur den muntliga rättsskipningen, nämligen att *skilja for fæst* 'med föreskrivna formaliteter stadfästa köp, skifte, gåva eller förpantning av jord' (Schl. *fæst* 1; Sdw.; *fæst* 2). I andra diplom uttrycks motsvarande fras på latin t. ex. *pre festa legaliter proloquente* (DS 689), vilket visar att valet mellan latin och svenska görs av den enskilde skrivaren. I de ovan behandlade exemplen är kodväxlingen markerad genom introduktionen med en latinsk fras.

I andra fall förekommer kodväxlingen utan någon markering (jfr. adjektiven behandlade i 4 ovan). I det ovan omnämnda diplommet DS 216 står *bol* utan någon latinsk motsvarighet och utan introducerande fras.

reddimus [...] totam nostram terciam partem in duobus bolum que habent in grubec
vi ger [...] hela vår tredjedel i två **bol** [gårdar] som de [munkarna] har i Grytbäck

Men även en tredje typ av kodväxling förekommer. För de två beläggen *vndidunu* 'madrass' och *hobdabulstar* 'huvudkudde' anger Liljegren (DS 1103 s. 165 not) att de svenska orden lagts till av samma hand ovanför de latinska *vnum culcitram* och *vnum cussinum* som förklaring till latinet. Skrivaren har uppenbarligen i efterhand ansett att latinets *culcitra* 'kudde, madrass, täcke' och *cussinus* 'kudde' behövde preciseras.

Exemplen ovan ger alla belägg för att svenska ord har använts för att precisera en syftning på en företeelse. Men i breven förekommer svenska även i något annorlunda funktion. I Erik III:s brev DS 216 beskrivs gränsen mellan Kråk och Brevik:

Et ne de cetero possessio Crac ulla patiatur calumpniam, omnia eius **ørmerki** distincte et per ordinem in presenti nostro priuilegio declaramus. Primum **ørmerki westanwart oc sunnanwart**, lapis in Bodanes **sandj**, inde **retsynis** in signum medij spatij a uado superius memorato, inde per Suartabec uel Holabec in Flotmosa ad occidentem, de Flotmosa **retsynis** in Hagbardaclef ad aquilonem, inde **retsynis** in Bergsioar os, inde **retsynis** in ysioar os et ita per ysioarbec, [...]

Och för att inte egendomen i Kråk i framtiden skall utsättas för klander, kungör vi i detta vårt brev alla dess **ørmärken** [råmärken] särskilt och i ordning: Först **ørmärken västerut och söderut**: stenen i "Bodanes" sand, därefter **rakt** mot mittenmärket på det ovannämnda vadvärdet, därefter över "Suartabec" eller "Holabec" västerut mot "Flotmosa", från "Flotmosa" **rakt** norrut mot "Hagbardaclef", därefter **rakt** mot "Bergsioar os", därefter **rakt** mot "Øsioar os" och så över "Øsioarbec", [...]

Frasen *ørmerki væstanwart oc sunnavart* bör ses som ett citat ur en muntlig uppräknings av gränsmärken. Flera andra exempel har karaktär av citat f. a. ur den muntliga rättsskipningen, t. ex. *iac skilþi fyr fæstnum* samt *løf oc lok* ... ovan.

7 DISKUSSION

Undersökningen har visat de svenska ordens förekomst i de latinska diplomerna före 1300. Förutom rent svenska ord finns svenska ord som latiniserats, *ganga*, *grima* m. fl., och latinska ord som försvenskats, t. ex. *diakn*. I diplomerna uppträder även blandlån, t. ex. *altarisbyrþ* och *kapobonaþer*, samt lån från andra språk, som medellågtyska och fornfranska.

De första diplomerna med svenska beläggs på 1160-talet, men någon egentlig uppgång börjar inte förrän på 1290-talet, då svenska ord uppträder i ca 15 % av diplomerna. Det är också mot 1200-talets slut som den största andelen svenska ord beläggs. Här står substantiven i särklass (ca 80 %). I stor utsträckning utgörs de av termer av juridisk karaktär rörande lagenligheten av en juridisk handling, bl. a. *faste*, *fæst*, *skøting*, en ägas storlek eller art, t. ex. *bol*, *siæxpænnigaland*, *fangaioþ*, eller olika typer av skatter och pålagor, bl. a. *almænningsgiald* och *afradh*, men även konkreta ord förekommer, t. ex. *breþøx*, *skinnabonaþer*, *klæþasækker*. Orden uppträder antingen som markerade eller omarkerade kodväxlingar, d. v. s. det svenska ordet introduceras med eller utan en latinsk motsvarighet samt en latinsk fras, *testes ... qui uulgariter dicuntur fastæ* eller utan motsvarighet i latinet *umfærd fiat lege terre*. Kodväxlingen till svenska görs för att närmare precisera latinets ospecifika ord, t. ex. *testes* 'vittnen överhuvud

taget'. Samma funktion tycks även adjektiv ha, då speciellt om hästar, *dextrarium meam blac*, och särskiljer en särskild hästfärg.

Man kan även ana en annan typ av förekomster. Det är då frågan om längre fraser som *iak skilpi fyr fæstnum*, som – trots att de snarast är till för att markera att ett lagenligt byte av jord ägt rum – även har karaktären av citat ur det muntliga rättsväsendet. Hit hör även fraser som *væstanvart oc sunnanvart*.

Flera av orden i de latinska diplomerna är intressanta vittnen om mötet i en tvåspråkighetssituation med talad svenska och skrivet latin och skulle förtjäna närmare utredning, t. ex. i förhållande till de olika landskapslagarna. Det vore även intressant att följa utvecklingen fram till 1350, då svenska införs som skriftspråk inom det rättsliga området genom ett stadgande i Magnus Erikssons landslag. Jag hoppas kunna återvända till dessa frågor i ett annat sammanhang.

LITTERATUR

Bergman, Gösta, 1970: *Kortfattad svensk språkhistoria*. Stockholm.

Cleasby, Richard. m.fl., 1982: *An Icelandic-English dictionary*. Initiated by Richard Cleasby, subsequently revised, enlarged and completed by Gudbrand Vigfusson, 2. ed. with a supplement by Sir William A. Craigie containing many additional words and references. Oxford

De svenska medeltidsbreven i Svenskt Diplomatariums huvudkartotek. (cd-rom.) Svenskt Diplomatarium, Riksarkivet. 1999.

DS = *Diplomatarium Suecanum*. Liljegen, Johan Gustav (utg.). Stockholm. 1829–37.

Friesen, Otto von, 1904: *Vår äldsta handskrift på fornsvenska*. Uppsala.

Gejrot, Claes, 1994: *Diplomata Novevallensia. The Nydala Charters 1172–1280. A Critical Edition with an Introduction, a Commentary and Indices*. (Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Latina Stockholmiensia XXXVII.) Stockholm.

Gejrot, Claes: *Alvastrabreven före 1310*. (Opublicerat manus), Redaktionen för Svenskt Diplomatarium, Stockholm.

Hafström, Gerhard, 1982a: "Omfärd". I: *KLNM* 12: 599–600.

Hafström, Gerhard 1982b: "Skeyting". I: *KLNM* 16: 164–166.

Holmbäck, Åke; Wessén, Elias, 1979a: "Upplandslagen". I: *Svenska landskapslagar*. Tolkade och förklarade för nutidens svenskar. 1:a serien. (2:a uppl.) Stockholm.

Holmbäck, Åke; Wessén, Elias, 1979b: "Södermannalagen". I: *Svenska landskapslagar*. Tolkade och förklarade för nutidens svenskar. 3:e serien. (2:a uppl.) Stockholm.

Lökvist, Jan-Eksil, 1976: *Svenskan i latinska originaldiplom 1300–1325*. [Diss.] Uppsala.

KLNM = *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid* (2:a uppl.). København 1980–1982.

- Olsson Nordberg, Stig, 1926: *Fornsvenskan i våra latinska originaldiplom före 1300*. I. [Diss.] Uppsala.
- Olsson Nordberg, Stig, 1932: *Fornsvenskan i våra latinska originaldiplom före 1300*. II. Uppsala.
- Otterbjörk, Roland, 1965: "Det äldsta originalbrevet på svenska". I: *Namn och bygd* 53.
- Pettersson, Gertrud, 1996: *Svenska språket under sjuhundra år. En historia om svenskan och dess utforskande*. Lund.
- Schl. = Schlyter, Carl Johan, 1877: *Ordbok till Samlingen af Sveriges gamla lagar*. (Samling af Sveriges Gamla Lagar, XIII.) Lund.
- Sdw. = *Ordbok öfver svenska medeltidsspråket* af Knut Fredrik Söderwall. Lund 1884–1918.
- Sdw. Suppl. = *Ordbok öfver svenska medeltidsspråket* av Knut Fredrik Söderwall, Walter Åkerlund, Karl Gustav Ljunggren, Elias Wessén (utg.). Lund 1953–1973.
- Wessén, Elias, 1975: *De nordiska språken*. Stockholm.
- Vg = Västergötlands runinskrifter granskade och tolkade av Hugo Jungner och Elisabeth Svärdström. (Sveriges runinskrifter. Utg. av Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitetsakademien V.) 1940–70. Stockholm.

Jurij Kusmenko (Berlin)

UTVECKLINGEN AV SUFFIGERAD NEGATION

I URNORDISKAN

1 INLEDNING

Under perioden av sin säexistens har de germanska språken utvecklat en rad gemensamma fonologiska och morfologiska drag. I fonologin gäller det framför allt likartat prosodiskt och fonematiskt framhävande av rotmorfem i morfologi och syntax utvecklingen av den fasta ordföljden, reduceringen av kasus- och genussystemet samt utvecklingen av de nya grammatiska kategorierna bestämdhet, perfekt och passiv. Men förutom dessa förändringar har de nordiska språken utvecklat flera drag som skiljer dem från andra germanska språk. Det gäller framför allt sådana viktiga morfologiska isoglosser som suffigerad bestämd artikel och *s(k)*-passiv. Till agglutinerade skandinaviska isoglosser, som skiljer nordiska språk från andra germanska språk, hör också suffigeringen av negationspartiklar. Suffigerad negation är obekant inte bara i germanska utan också i andra indoeuropeiska språk. För att hitta typologiska paralleller till denna företeelse måste vi vända oss till turkiska, kaukasiska (dagestanska) och inuitspråk (om negationens typologi se Dahl 1979; Bondarenko 1983).

Trots att negationens suffigering har försvunnit som ett produktivt morfologiskt medel i alla fornnordiska språk (den förblev produktiv bara i fornisländsk poesi), hittar vi spår av negationens suffigering i samtliga moderna nordiska språk. Sådana svenska former och motsvarande former i de andra nordiska språken som *aldrig*, *varken*, *ingen*, *ej* bevarar spår av det ursprungliga negationssuffixet *-gi/-ki*. De vanligaste negationspartiklarna i moderna nordiska språk (isl. *eigi*, *ekki*; n., d. *ikke*; sv. *icke*, *inte* (< *ingte*)) har bildats med samma suffix i motsats till negationspartiklarna i västgermanska språk (*nicht*, *not*, *niet*), som bevarar spår av den indoeuropeiska negationen *ne*. Syftet med denna artikel är att bidra till frågan om orsakerna till negationens suffigering i nordiska språk.

I fornisländska, som har bevarat suffigerad negation bäst, finns det två typer av suffigerad negation. Det verbala suffixet *-a(t)* och det nominala och adverbiala suffixet *-gi/-ki*.

2 SUFFIGERAD NEGATION I FORNISLÄNSKAN

2.1 SUFFIXET *-A(T)*

Negationssuffixet *-at* var mycket produktivt i fornisländsk poesi. De första beläggen för *-a(t)* påträffas redan hos de första norska skalderna från 800-talet, jfr. t. ex. *letræt* "låter inte" Ragnarsdrapa (10) av Bragi Boddason och formerna som *vildit* "ville inte", *fannkat*, "jag fann inte", *fráat* "fick inte veta", *vasa* "var inte" hos honom och hos andra norska skalder från 800-talet (Finnur Jónsson 1912,

2–14). Att sådana former var brukliga på den tiden (skaldernas texter skrevs ner först på 1200-talet) visar en drottkvättstrof på runstenen från Karlevi (Öland) omkring 1000 (Öl 1) med formen **munat...** ”skall inte“ **munat raip uipur rapa ruk starkr i tanmarku...** ”Den kampstarke Reid-Vidur (furst) skall inte (längre) råda över Danmark“.

Negationssuffixet *-a(t)* förekommer mycket ofta i den Äldre Eddan (jfr. *vara* Vsp. 6, 3, *verðra* Hrb 3, 4, *fannta* Hrb 14, 3, *skala* Háv 35, 2). Negationssuffixets form (*-a*, *-t*, *-at*) beror här i regel på positionen. Framför ett ord med konsonantiskt uddljud (*vara sandr* Vsp. 6,3) eller i radens slut (*skyldira* Ls 22, 5) står *-a*. Framför ett ord med vokaliskt uddljud står *-at* (*verðrat íss á á* Vm. 16, 6). Efter verbform, som slutar på vokal står *-t* (*værit* Hv. 39, 3, *bítat* Hv. 146, 6, *sagðit* Hym. 14, 1), oftast efter *-i* (24 gånger) och *-u* (11 gånger) (*angraðit*, *deilit*, *haldit*, *erut*, *máttut*, *vissut*). Men det finns flera undantag från denna regel, så att alla tre varianter kan förekomma i samma position särskilt i 3. pers. sg. (jfr. *sérat* / Ls 28, 5, *nótt þú rísat*, *nema á njósn sér* Hv. 112, 5 i radens slut och framför konsonanten eller *rennia* HH II, 30, 5, *letia* Sg 45, 5, där *-a* står efter vokal).

Sveinbjörn Egilsson har fastställt sammanhanget mellan stavelseantalet och den suffigerade negationens form. Formen *-at* förekommer i den Äldre Eddan 80 gånger efter enstaviga och bara tre gånger efter tvåstaviga verbformer, medan *-a* är möjligt både efter enstaviga (80 gånger) och efter tvåstaviga (30 gånger) (Sveinbjörn Egilsson 1931, 19–20). Särskilt klart är detta sammanhang i 1. och 2. pers. sg. med enklitiska pronomina, där *-at* står nästan bara efter enstaviga (jfr. *skalkatek*, *vílkatek*, *gaftattu*, *máttattu*) och *-a* efter tvåstaviga former (*bjargigak*, *vildigak*, *máttirapú*) (Cleasby & Vigfusson 1957, 2–3).

Användningen av suffixet *-a(t)* i fornisländsk prosa är begränsad, men det är möjligt även här, och inte bara i lagar (t. ex. i ”Grågås”) och ordspråk utan också i vetenskapliga traktater (t. ex. två gånger i den ”Första grammatiska avhandlingen”) och även i översättningar (ibid.). I sagor är det möjligt bara i stående uttryck, som t. ex. i sagan om Hrolfr kraki: *Flyra sá eld, er yfir hleypr* ”Flyr inte den undan elden som springer över den” (Snorri Sturluson 1931, kap. 55, 141).

Trots att suffixet *-at* är kännetecknande för fornisländskan kan dess bruk på ett par runinskrifter i Sverige (Noreen 1904, 488, Johnsen 1968, 128; Peterson 1989, 4) vittna om suffixets utbredning även i Östskandinavien. Emellertid har det försvunnit här tidigare än på Island. I fornsvenska och forndanska handskrifter finns inga spår av suffixet *-a(t)*.

Det finns ingen allmänt antagen hypotes om suffixets källa. Enligt ett antagande har *-a* och *-at* två olika källor. Suffixet *-a* skulle härstamma från en obetonad efterställd variant av adverbet med betydelse ”alltid” som motsvaras av *aiw* i gotiska (jfr. got. *ni aiw* ”aldrig”) och bevaras i fornisländska som *ey*, *æ* och i fornsvenska som *a* eller *æ* (jfr. t. ex. Noreen 1903, 109; Mourek 1905, 1; Delbrück 1910, 40). Suffixet *-at* hade en annan källa. Det har utvecklats från den obetonade varianten av det obestämda pronomenet med betydelse ”något”, som skulle motsvaras av den rekonstruerade men inte belagda gotiska formen **ainata* (neutr.).

Utvecklingen **aiw* > **ay* > *a* och **ainata* > **aint* > *at* förmodar man bara för obetonad ställning. I betonad ställning har **aiw* utvecklats till *ey* och **ainata* till *eitt*. Axel Kock som var den förste som påtalade utvecklingen **ainata* > *at* (Kock 1879) antog, att formen *-a* har samma källa (Kock 1911). Den har utvecklats som resultat av generaliseringen av den fonetiska varianten av *-at* som stod framför konsonanten och hade formen *-a* (*má-k-at-k* > *mákakk* > *mákak* ”jag kan inte”) (ibid. 113). Ännu tidigare betraktade Brate formen *-a*, som utvecklingen av det obestämda pronomenet **aina* (också neutr. av **ainaR* ”något”) (Brate 1887). Delbrück har antagit förbindelsen **ne waiht* (fisl. *ne vætt*) som källan för *-a(t)* (Delbrück 1910, 31) i analogi med utvecklingen i västgermanska språk (jfr. ty. *nicht* < *ni wiht*). Men den form som motsvarar de västgermanska bildningarna *nicht*, *niet* och *not* bildas i fornisländskan med *-gi/-ki*-suffix (*vættki*, *vættugi*).

I moderna etymologiska ordböcker finner vi olika varianter av de föreslagna tolkningarna. Den enda hypotes, som inte åtnjutit stöd är Delbrücks antagande om utvecklingen *at* < **ne waiht*. Mest populär är Kocks och Brates hypotes (*-a* < **ain* < **aina*, *at* < **ait(t)* < **aint* < **ainata*) (jfr. Vries 1961, 2; Blöndal 1989, 1, 29).

Medan etymologin hos *-a(t)* fortfarande är en tvistefråga (jfr. Coombs 1976), rekonstrueras utvecklingen av den negativa betydelsen hos *-a(t)* likadant av alla diskussionsdeltagarna. Man antar att negationen ursprungligen uttryckts genom den framförställda partikeln *ne* medan det element som senare blev till det negerande verbalsuffixet (**ainata*, **aina* eller **aiwa*) först fungerade som negationens förstärkning. Konstruktionen *ne+verb+*ainata*, **aina* eller **aiw*, som typologiskt motsvarade den franska konstruktionen *ne+verb+pas*, har förlorat den negerande partikeln *ne* och negeringen kom att uttryckas bara genom den före detta förstärkningen *-a(t)* (jfr. t. ex. Mourek 1905, 7). Man antar följande utveckling (*áttat* < *né ... áttat* < **né áiht ainata* (*eina*, *aiwa*)). Utvecklingen av förstärkningen till negeringen är lätt att föreställa sig (jfr. fr. *ne ... pas* > *pas*). Semantiskt kunde man tänka sig följande utveckling: 1. negationspartikel med förstärkning (*ne ... a(t)*) > 2. Dubbelnegering (*ne ... a(t)*), som t. ex. i ryskan (*U nego*) *ne bylo nikakogo otca*, bokst. ”Han hade inte ingen far“, *Nikogda ne rugaj*, bokst. ”aldrig skäll inte ut“ o. s. v > 3. förlust av den ursprungliga negationspartikeln (*ne ... a(t)* > *a(t)*).

I fornisländskan finns exempel på *a(t)*-konstruktioner med bevarat *né*, jfr. *ef föðor né áttat* (Fm 3) ”om du har ingen far“, *er sína mælgje né manat* (Ls 47 3) ”vem som inte kommer ihåg sitt prat“, *gest þú né geyja, né á hrind hrökkver* (Háv. 134, 5) ”skäll inte ut en gäst, inte heller stöt honom ut ur dörren“. Men i flesta fall används *-a(t)* redan utan *né*.

Neckel trodde att negationspartikeln *né* först försvann efter en paus, när det stod omedelbart före verbet (d. v. s. vid verbets förstplacering i satsen). Det betyder att i förbindelsen *né veit(at) Haraldr* har *né* fallit bort medan det bevarades längre i *Haraldr né veit(at)* (Neckel 1913, 4). På detta sätt har han förknippat *ne*-bortfallet med urnordiskt bortfall av verbprefixen.

Negationssuffixet *-a(t)* var arkaiskt redan i fornisländska. I Sverige finns bara enstaka fall av dess användning i runinskrifter. Detta suffix ersattes i alla nordiska

språk med den negativa partikeln *eigi*, en bildning med ett annat negationssuffix *-gi/-ki*.

2.2 NEGATIONSSUFFIXET -KI/-GI

Verbalsuffixet *-a(t)* är en nordisk nybildning. Negationen hos adverb, adjektiv, pronomina och substantiv uttrycktes med ett annat suffix, som bildats av en partikel med en bra indoeuropeisk etymologi och som motsvaras av latinskt *-que* (jfr. sådana former som *quisque*, *quodque* ”varje”, *quicumque* ”vilken som helst”), slaviskt *že*, grekiskt *ge* och fornindiskt *gha*. Denna partikel hade framhävande eller förstärkande funktion i alla indoeuropeiska språk.

Suffigerad negation hos substantiv är sällsynt och påträffas bara i den Äldre Eddan och i skaldediktningen jfr. *Við hleifi mik sældu né við hornigi nýsta ek niðr* Háv. 49 ”Varken bröd gav man mig eller horn fick jag se ner“ Ls 39, 4 *Úfgi hefir ok vel, / er í böndom skal / bíða ragna rökrs* ”Ingen varg har det bra, som i bojar skall vänta på ragnarök“, *Rúnar nam at rísta / rengði þær Vingi* ”Runor började (hon) rista, förstörde dem Vingi (ovän)“, Am 4, 1. Suffixet *-gi/-ki* brukas mycket mer med adjektiv, pronomina och adverb: *þörfgi* ”obehövlig“, Háv 39, 8, *viltki* ”obehaglig“ Gdr 26, 6, *svági* ”inte så“, Háv 39, 5, Akv 25, 9, *þatki* ”inte det“ Hrb 6, 5, Gdr III 3, 6, jfr. också sådana frekventa former som *mangi* ”ingen“, *eingi*, *einginn* (*eittki*, *ekki*) ”ingen, inget“, *hvergi* ”varken“, *vatki* ”ingen, inget“, *vætki* ”inget“ o. s. v.

Man antar att negationspartikeln som har undanträngt den suffigerade negationen *-a(t)* i alla nordiska språk (fisl. *eigi*, fsv., fda *egh(i)*) har bildats av adverbet med betydelsen ”alltid“ (isl. *ey*, fsv. *a*, *æ*) med suffixet *-gi/-ki*, d. v. s. *ey gi* > *eigi*. (isl. *eigi*, fsv. *eghi*, *æghi*, fda. *egh(e)*). Denna negationspartikel ersattes i sin tur omkring 1500 i alla nordiska språk av en annan bildning med samma suffix (isl. *ekki*, n., da., *ikke*, sv. *icke* < *eitt-ki*). I svenskan har vi en ny utveckling (*icke* undanträngs av *inte*). Den nya negationspartikeln i svenskan är också en bildning med samma suffix (*inte* < *ingte* neutr. till *ingen*).

Suffixets ursprungliga betydelse var inte negerande utan bara framhävande (Blöndal 1989, 244), som t. ex. betydelsen av *že* i ryskan. En sådan framhävande betydelse bevaras ännu i få fall i fornisländskan, jfr. [...] *því at hit næsta sumar gat hvergi ber á Íslandi* ”[...]därför att nästa sommar plockade var och en bär i Island“, *ef ættir vilgi mikils vald* ”om du har mycket stor makt“, jfr. också *hvargi* ”överallt“, *nærgi* ”någonsin“ (Sveinbjörn Egilsson 1931, 638; Cleasby & Vigfusson 1957, 199). I de fall, då *-gi* används vid sidan av negationspartikeln *né* (jfr. ovan *né ... hornugi*) eller *eigi* (*eigi miklogi minna*), kan det också tolkas som en förstärkning. Sådan användning är utan tvivel en arkaism och den har paralleller i andra germanska och i andra indoeuropeiska språk. Men i inget annat indoeuropeiskt språk har *-gi/-ki* utvecklats till ett negationssuffix.

Framväxten av en negativ betydelse hos *-gi/-ki* i nordiska språk förknipper man - i analogi med utvecklingen av det negativa suffixet *-at* - med förlusten av den ursprungliga negationspartikeln *ne*, d. v. s. man utgår från utvecklingen *né veit eighi* ”inte vet aldrig“ > *veit eighi* ”vet inte“ (jfr. t. ex., Delbrück 1910, 31).

Suffigeringen av partikeln som motsvarar nordiskt *-gi* förekommer sporadiskt i andra indoeuropeiska språk (jfr. t. ex. lat. *quisque*). Det finns ett par former med suffigerat *-ge* i västgermanska språk (feng. *hwergen*, fsax., fhty. *hwargin*, *hwerigin* "någonstans", jfr. fisl. *hvargi*, *hvergi* "överallt, ingenstans", fsv. *hwarghi*, *hwarghin*). I gotiskan finns det några fall av suffigeringen av *-hun*, som motsvaras etymologiskt av nordiskt *-gi/ki* (*ni hvashun* "ingen", *ni hvanhun* (*aiw*) "aldrig", *ni mannhun* "ingen", *ni ainshun* "ingen") (Delbrück 1910, 12–17). Men varken i gotiskan eller i andra indoeuropeiska språk har *ge*-förstärkningen förvandlats till ett negationssuffix. Här används dessa former i negativa satser bara tillsammans med negationspartiklar.

Om vi jämför utvecklingen av *-gi/ki* i de nordiska språken med utvecklingen av den etymologiskt besläktade partikeln i de andra germanska språken, slår vi fast, att de andra germanska (och andra indoeuropeiska) språken saknar såväl en konsekvent suffigering som en negativ betydelse hos *-gi/-ki*. Om vi kommer ihåg det nordiska verbala negationssuffixet *-a(t)* blir skillnaden mellan nordiska språk och andra indoeuropeiska språk ännu tydligare. Vilka faktorer har kunnat framkalla en sådan icke-germansk och även icke-indoeuropeisk utveckling? I en rad av de senaste publikationerna har jag försökt att förbinda agglutinativa tendenser i de nordiska språken (framför allt suffigeringen av den bestämda artikeln och utvecklingen av den agglutinativa *s*-passivformen) med samisk-nordisk språkkontakt på vikingatiden (Kuz'menko 2001; Kusmenko 2001, 2002a, 2002b). Skulle inte negationens suffigering kunna tillhöra till samma slags företeelser?

3 NEGATIONEN I SAMISKAN

Vid första anblicken finns det en kardinalskillnad mellan fornnordiskt och samiskt negationssystem. Man antar att det i samiskan liksom i andra finnougriiska språk inte finns någon negationspartikel utan den generella negationen bildas av en analytisk form som består av ett särskilt finit negationsverb som deklineras i tal och person och av en infinit negerande verbform (jfr. nordsam. 1. sg. pres. *in bora* "jag äter inte" (*borrat* "att äta"), *in boađe* "jag kommer inte" (*boahtit* "att komma"), 2. sg. *it bora* "du äter inte", *it boađe* "du kommer inte", 3. sg. *ii bora* "han/hon äter inte", *ii boađe* "han/hon kommer inte" 3 pl. *eai bora* "de äter inte", *eai boađe* "de kommer inte").

3.1 DET FINITA NEGATIONSVERBET

Trots att det finita negationsverbet deklineras efter person och tal (jfr. nordsam. sg. 1. *in*, 2. *it*, 3. *ii*, Dual. 1. *ean*, 2. *eahppi*, 3. *eaba*, Pl. 1. *eat*, 2. *ehpet*, 3. *eai*), skiljer sig det finita negationsverbets deklination från deklinationen av ett vanligt verb. I öst- och nordsamiskan har negationsverbet samma form för alla tempora och modi. De viktigaste verbkategorierna tempus och modus uttrycks genom huvudverbet (jfr. nordsam. 3. pers. sg. pres. indikativ *ii bora*, *ii boađe*, potentialis *ii boraš*, *ii boađeš*, konditionalis *ii boraše*, *ii boađaše*, perfekt *ii leat borran*, *ii leat boahtán*, pluskvamperfekt *ii lean borran*, *ii lean boahtán*, preteritum *ii*

borran, ii boahtán. Fastän de finita negationsformerna vanligen kallas för verbformer (jfr. t. ex., Nickel, 1990, 59) är det en tribut åt traditionen. Dessa former saknar de kategorier som gör en ordform till en verbform, nämligen tempus och modus. Bara i de samiska dialekter som bevarar tempusböjningen hos negations verbet (jfr. lulesamiskan *iv boade* ”jag kommer inte“, *ittjiv boade* ”jag kom inte“) (Sammallahti 1999, 76) kan man tala om ett negationsverb. Sammallahti skriver att ”the loss of the past tense forms in North Saami and in the Eastern Saami languages represents the first step away from verb-negation to particle-negation“ (ibid. 76–77). Ännu tidigare betraktade Selickaja motsvarande negationsformer i finskan (*en, et, ei* o. d.), vilka inte heller uttrycker tempus och modus som negationspartiklar, som bildar en analytisk negationsform i förbindelse med negationsformen hos huvudverb (Selickaja 1963, 53–55; jfr. också Bondarenko 1983, 97). Möjlighet av en ”nej“-betydelse och av en konjunktionsbetydelse hos denna partikel styrker hennes antagande, jfr. fin. *ei ainoastaan tänään vaan myöskin huomenna* ”inte bara i dag utan också i morgon“, *oletko sinä Aarnio? Ei, minä en ole Aarnio* ”Är du Arnio? Nej, jag är inte Arnio“ (Selickaja 1963, 57). Selickaja har upptäckt en tendens som också är kännetecknande för andra finnougriiska språk, jfr. estniskan, där den ursprungliga formen för tredje person sg. *ei* har spritt sig till alla personer (*ma ei palu* ”jag hämtar inte“, *sa ei palu* ”du hämtar inte“). Hon betonar att den negativa partikeln har ”bara en formell betydelse i alla östersjöfinska språk“ (ibid.; jfr. också Dahl 1979, 85). Samma utveckling har ägt rum i mordvinskan (Bondarenko 1983, 97). Utvecklingen av den finita negativa formen till en disjunktiv konjunktion *ei ... ei* (”varken ... eller“) i alla östersjöfinska språk (Karelsen 1979, 65) kan också vittna om samma tendens.

3.2 HUVUDVERBETS NEGATIONSFORM

Den andra komponenten hos den analytiska negationsformen i samiskan utgörs av en infinit verbform som inte förändras i tal och person men visar tempus och modus. Moderna samiska språk skiljer sig genom presensformens utljud som kan vara /k/, /t/, /h/ eller alldeles bortfalla (Korhonen 1974, 50–63). En ungefärlig bild av denna form ger indikativ av verbet ”vara“ i olika samiska dialekter: /k/ - Kalfjord, Helgøy, Karasjok, Polmak *læk*, Outakoski *leähk*, Nesseby *leä’k*, /t/ - Kautokeino *læt*, Kvänangen *leä’t*, *lä’t*, Reppefjord *leät*, /h/ - Röros *leæh*, Malå, Södra Jokkmokk, Centralgällivare *läh*, Nordlig Jokkmokk *le:h*, /0/ - Saarivuoma *lä*, Patsjoki *la*, Suonikylä *lea*, Nuortijärvi *le - la’*, Teriberka *le* (efter Korhonens material, 50–55).

I flera fall finns det en fakultativ eller positionsbetingad växel mellan former med olika utljud /t/-/h/, /k/-/h/, /h/-/0/. Formerna med bortfall och med bevarandet av konsonanten beror i flera dialekter och i nordsamisk språknorm på verbens indelning i likstavelseverb och icke-likstavelseverb, vilken också är viktig i annat sammanhang. Likstavelseverben har här ingen konsonant i utljud (jfr. nordsam. *ii bora, gula* ”(han/hon) äter, hör inte“ *borrat* ”att äta“, *gullat* ”att höra“), medan så kallade icke-likstavelseverb bevarar /t/ i utljud (jfr. nordsam. negationsformer *cohkket, ráhkat, bonjat, viegat, leat* av verben *cohkkedit* ”att

sätta sig“, *ráhkadit* ”att bereda“, *bonjagit* ”att bli sned“, *viegahit* ”att låta ngn. springa“, *leat* ”att vara“) (Bartens 1989, 73). Samma bild ser vi i sydsamiskan. I Röros har vi likstaviga verb /-h/ och icke-likstaviga /-t/ (Korhonen 1974, 122–123).

Det antas att den negerande verbformens ursprungliga suffix var *k, (det ursprungliga presens- och imperativsuffixet) (ibid., 55). I moderna samiska dialekter har det olika manifestationer. Somliga dialekter har fortfarande /k/ särskilt i icke-likstaviga verbformer. Men på 1900-talet bevarades /k/ i sjösamiska dialekter, i Norge också i likstaviga former, jfr. *i davak* ”gör inte!“, *i boaðek* ”kom inte!“, *i suöladak* ”stjäl inte!“ (Korhonen 1974, 55).

I ursamiskan förmodas ett sammanfall av utljudande /k/ och /t/ och utveckling $t > k > h$ eller $k > t > h$ (Korhonen 1967, 166). Samma utveckling förmodas för infinitivets utljudskonsonant som i moderna dialekter kan uppträda som /-t/, /-k/, /-h/ (Korhonen 1974, 122–123). Växlingen /t/-/h/-/0/, /k/-/h/-/0/ kan vara fakultativ, jfr. t. ex. växlingen /h/-/hk/-/ht/ hos olika talare av samma dialekt i Karesuando och Könkämävuoma (Korhonen 1974, 123). Men i regel är växlingen positionsbetingad som i ovan nämnda nord- och sydsamiska exempel.

3.3 FRAMHÄVANDE PARTIKEL -GE I SAMISKAN

I samiskan liksom i alla andra finnougriiska språk och överhuvudtaget i alla språk med fri ordföljd finns det många framhävande partiklar. En av de mest brukliga är -ge, som används suffigerad med pronomina och adjektiv i frågesatser och i negationssatser, jfr. nordsam. *in mana gosage* ”jag skall inte gå någonstans“ (*gos* ”var, varifrån“), *mai'dige men gallæn gáv'dnan* ”hittade du någonting?“ (*mii*, *ma-* ”vad, vilken“), *mihkkege*, nom. sg. ”någonting“, pl. *mahkkige*, *guhtege* ”vem som helst“ (*guhte* ”vilken, vem“), *goas'sege* ”någonsin“ (*goas* ”när“) (Bergsland 1961, 63), sydsam *gân*, *gânna...* *gih: ij leæh mân-gân štuore* ”han är inte alldeles stor“, *men ij âkte-gân haga-sietere* ”men det var ingen betesmark“ (Bergsland 1945, 297). Jfr. också sådana former som *imge mon diepe* ”och jag vet det inte“ *im diepe imge ar'ved* ”jag varken vet eller begriper det“, *i dât-ge datto* ”han vill det inte heller“ (Collinder 1934, 61). Vi ser att enklitiskt -ge kan suffigeras till pronomina (*guhtege*), adverb (*gosage*) och till det så kallade finita negationsverbet, som vi betraktar som deklinerad negationspartikel (*imge*, (*inge*)). Enklitiskt -ge i samiskan är möjligt också med adjektiv och substantiv.

Det finnougriiska enklitiska -kä, som tillfogas till den negativa partikeln vid bildningen av disjunktiva konjunktioner bildar sådana enklitiska former som *fin. enkä*, *etkä*, *eikä*. I andra östersjöfinska språk tillfogas det bara till den ursprungliga formen för 3. pers., jfr. est. *ega*, karel. *eika* (Karelsen 1979, 66).

4 FRAMVÄXTEN AV SUFFIGERAD NEGATION I NORDISKA SPRÅK

För urnordiskan var kännetecknande en klar tendens till suffigeringen av postpositiva obetonade pronomina, som har lett till bildningen av den suffigerade bestämda artikeln och av den suffigerade s-passiven. Dessa för andra germanska språk främmande utvecklingar har jag försökt att förbinda med samiskt inflytande

på nordiska språk. Både utvecklingen av artikelns suffigering och av s-passiven kan betraktas som lånet av en grammatisk modell. Det nordiska pronomenet *(h)inn* i postposition reinterpreterades i samernas nordiska språk som ett suffix i överensstämmelse med den samiska possessiva deklinationens suffix, medan den reducerade varianten av *sik* eller *sér* efter vissa verb reinterpreterades som ett från den reflexiva formen skilt mediumsuffix i överensstämmelse med olika former för reflexiva och mediala verb i samiskan (utförligare se Kuz'menko 2001; Kusmenko 2001, 2002a, 2002b). Dessa båda drag som först bara kännetecknade samernas nordiska språk spridde sig sedan till genuina nordiska dialekter. Den sociolingvistiska situationen på vikingatiden före nordbornas omvändning till kristendomen hindrade inte spridningen (se nedan). Kunde den nordiska suffigerade negationen inte heller utvecklas som resultat av reinterpretationen av samisk grammatisk modell? Det verkar som att det finns alltför många likheter mellan nordiska och samiska negationsformer för att man skulle kunna tala om ett tillfälligt sammanfall.

4.1 UTVECKLINGEN AV -A(T)

Man skulle kunna föreställa sig följande utveckling. De nordiska obestämda pronomina och adverb som användes för negationens förstärkning kunde i postposition ha reducerade varianter så att **ne Vb *aiw*, **aina*, **ainat(a)* kunde realiseras både fullständigt och som **ne Vb *a*, **at* (jfr. variationen *-s(k)* / *-sik*). En sådan utveckling antas traditionellt. Följande utveckling (suffigeringen) förklaras bara som följd av postpositionen. Men postpositionen leder inte alltid till suffigering, som visar utvecklingen i andra språk. Som impuls både till nordisk *-a(t)*-suffigering och till utvecklingen av en negerande betydelse har de negerande formerna på */-t/*, */-h/* och */0/* hos samiska huvudverb tjänat. De samiska infinita negerande verbformerna kunde sluta på *-i(e)*, *-o(u)*, *-a+t*, *h*, *0*. Det mest produktiva stambildande suffixet var *-a*, d. v. s. den negerande verbformen kunde se ut som *Vb+at*, *Vb+ak*, *Vb+ah*, *Vb+a*, d. v. s. *(in, it, ii) borat/borak/borah/bora* (*borrat* ”att äta”), *gulat/gulak/gulah/gula* (*gullat* ”att höra”). Det är just formerna *borat*, *borah* och *bora* som kunde bidra till reinterpretationen av de nordiska postpositiva förstärkningarna *a* och *at* som negeringssuffix i överensstämmelse med de motsvarande samiska formerna. Den nordiska formen **ne etr a(t)* (en reducerad variant till **ne etr ainat* ”äter ingenting” eller **ne etr aiwa* ”äter aldrig”) eller **ne heyr a(t)* (**ne heyr *ainat (aiwa)* ”hör ingenting (aldrig)”) reinterpreterades i samernas nordiska språk som former vilka motsvarade de samiska formerna *(ii) borat (bora/borah)*, *gulat (gulah/gula)*. Nordiska verbformer på *-i (e)* och *-u(o)*, med förstärkaren *-t* (*skylit*, *máttut*), jämfördes med de samiska negativa formerna på *-i(e)*, *-o(u)*, jfr. nordsam. *(ii) čieru* (< *čieruh* < *čierut*) (*čierut* ”att gråta”), *(ii) u boaðe* (< *boaðeh* < *boaðit*) (*boahit* ”att komma”). Källan till de nordiska negerande suffixen *-a* och *-at* kan man hitta i modern nord- och sydsamiska, där likstaviga verb har *0* (jfr. nordsam *ii bora*, *gula*), och icke-likstaviga verb *-t* (*ii ráhkat*, *leat*).

Det bör betonas att vi i detta fall inte har att göra med ett enkelt suffixlån utan med en reinterpretering av nordiska postpositiva reducerade pronominella och adverbiala former som negerande suffix i överensstämmelse med suffigeringen av samiska negativa verbformer i samernas nordiska språk. Det är självklart att den fonetiska likheten mellan de nordiska reducerade förstärkarna *-a*, *-at*, *-t*, och de samiska suffixen */a-0/*, */a-h/*, */a-t/* var gynnsam för reinterpreteringen. Vi har här inte bara en semantisk likhet som t. ex. mellan det nordiska postpositiva pronomenet *hinn* och samiska possessiva suffix, utan också en viss fonetisk likhet, som t. ex. mellan den mediala nordiska *s(k)*-verbformen (*öppnas*) och de samiska verbformerna på *-s* (*rahpasit*).

Man antar att utvecklingen av den negativa betydelsen hos de förstärkande elementen har framkallats av bortfallet av *ne* (se ovan). Men *ne* kunde falla bort bara då det inte längre var nödvändigt, bara efter att förstärkningselementen fått negerande betydelse, d. v. s. åtminstone på stadiet av en dubbelnegering (*ne ... a(t)*). Utvecklingen av den negerande betydelsen hos *-at* återspeglar inte bara den allmänna tendensen till negationens förstärkning samt till utvecklingen av dubbelnegering, utan är framför allt förknippad med reinterpreteringen av nordiska förstärkningselement som suffigerade negationsmarkörer i överensstämmelse med den samiska morfologiska modellen.

Det är möjligt att bortfallet av *ne* framför verb är förknippat med bortfallet av verbprefixen i nordiska språk, ett drag som skiljer de nordiska språken från alla andra germanska språk. Denna utveckling skulle man också kunna förklara genom samiskt substrat: i samiskan finns det inga prefix.

4.2 FRAMVÄXTEN AV *GI*-SUFFIGERINGEN

Vid suffigeringen av *-gi* antar man en utveckling som motsvarar utvecklingen hos *-a(t)* (**ne var ainata > *ne var a > *ne vara > vara*), d. v. s. *eigi < *ne ei gi < *ne aiw gin* ("aldrig"+förstärkande partikel *-gi*), *eingi < *ne einn gi < *ni ainaR gin* ("ingen"+ *-gi*), *ekki, etki < *ne eitt ki < *ne ainata gin* "inget"+ *-gi*) o. s. v. (jfr. t. ex., Blöndal 1989, 146, 149, 154). Suffigeringen av *-gi* förekommer också sällan i andra germanska språk (jfr. ovan), men i inget germanskt språk är den så frekvent som i nordiska språk. Dessutom är det bara nordiska språk som utvecklat en negerande betydelse hos suffixet *-gi*. De båda nordiska isoglosserna (*gi*-suffigeringens produktivitet och utvecklingen av negerande betydelse hos *-gi*) kan man förbinda med samisk-nordisk språkkontakt.

Collinder, som försökte bevisa släktskap mellan finnougriiska och indoeuropeiska språk, har framlagt som ett av de viktigsta bevisen för likhet mellan deras grundordförråd liknande form och funktion hos finnougriiskt *-gi* (finn. *-ki*, *kin*, veps. *-gi*, est. *-gi*, *-ki*, sam. *-ge*, *-ke*) och indoeuropeisk förstärkande partikel, som motsvarar nord. *gi* (find. *ca*, lat. *que*, got. *hun*) (Collinder 1934, 60–61). Vi lämnar tills vidare frågan om släktskapet och stannar vid morfologiska och semantiska skillnader och likheter mellan fornnordiska och samiska *ge* partiklar. Samiskt *ge* användes med förstärkande betydelse i fråge- och negationssatser. Partikeln *ge* kan vara såväl suffigerad som självständig. Suffigeringen är särskilt vanlig hos pronomina och adverb, jfr. nordsam. *gostege* "någonstans (ifrån)",

gosage "(i riktning) någonstans", *mihkkege* (nom. sg.), *maidege* (akk. sg.), *mange* (gen. sg.), *masage* (illat. sg.), *mastege* (lok. sg.), *mahkege* (nom. pl.) ("något, någonting"), *goassege* ("någonsin"), *guhtege* "någon, vem som helst" o. d. I negerande satser är betydelsen hos dessa ord "ingenstans, ingenting, ingen, aldrig" o. d.

I fornisländskan finns motsvarande former både med affirmativ och negerande betydelse. Den affirmativa betydelsen hos *-gi* eller de båda betydelseerna bevaras bara i få former (jfr. *hver(r)gi*, *hverigur* (gen. *hverskis*, acc. *hverngi*, neutr. *hver(t)ki*) "varje, vilken som helst", *hvatki* (*hveskis* gen., *hvegi* dat.) "varje, vilken som helst, alla, vad som än", *hvégi* (*er*) "hur det än", *hvargi* "överallt, var än", *vilgi* "mycket, särskilt, inte". I flesta fall har *-gi* bara negerande betydelse, jfr. *aldrigi* "aldrig", *hvárgi* (*hvorgi*), *hvárki* (*hvortki*) "ingetdera", *vætki*, *vættugi* "ingenting", *þatki* "inte det", *ekki*, *etki* "inget", *eingi*(nn), "ingen", *eigi* "inte" (ursprungligen "aldrig"), *hvergi* "ingenstans, på inget sätt, alldeles inte".

Fastän den förstärkande semantiken hos det suffigerade *-gi* i fornisländskan motsvaras av den i västgerm. *-gen* och got. *-hun*, kan antalet bildningar i västgermanska språk (1 belägg) och i gotiskan (4 belägg) inte jämföras med de nordiska språken, där *gi*-suffixet är mycket produktivt. Dessutom har *-gi* bara utvecklat en negerande betydelse i nordiska språk.

Den produktiva samiska *ge*-suffigeringen (exempel ovan) skulle kunna vara den katalysator, som bidragit till utbredningen av *-gi*-suffigeringen i nordiska språk. I detta fall har vi att göra med samma inflytandemekanism som i ovan anförda fall med artikelns och passivens suffigering, d. v. s. reinterpreterationen av en nordisk morfologisk modell i överensstämmelse med modellen i samernas nordiska språk. Den nordiska förstärkande partikeln *-gi* reinterpreterades i samernas nordiska språk som samiskt suffigerat *-ge* i överensstämmelse med dess likartade funktioner. Formernas fonetiska likhet (sam. *-ge*, nord. *-gi*) var ytterligare en faktor, som bidragit till en sådan reinterpretering. Om vår tankegång är riktig, kan bevarandet och produktiviteten av indoeuropeiskt *-gi* i fornnordiskan förknippas med samisk påverkan (i de andra germanska språken finns nästan inga spår av *-gi*).

Men funktionen hos nordiskt *-gi* kunde skilja sig från funktionen hos samiskt *-ge*. Det nordiska suffixet kunde vara den enda negerande markören, medan det samiska suffixet bara kunde uppträda i förbindelse med den negerande deklinerande partikeln (*in*, *it*, *ii*... *aei*). Men trots denna skillnad kan man förbinda denna typiskt nordiska utveckling med ett samiskt inflytande. Den ursprungliga nordiska formen *ei* "alltid" + *gi* (förstärkning) i formen **ne ei gi* (< **ne aiwa gin*) reinterpreterades i samernas nordiska språk som en negering i överensstämmelse med den samiska formen av 3. pers. av den negerande partikeln - i traditionell terminologi "negerande verb" - (nordsam. sg. *ii*, pl. *aei*) i förbindelse med enklitiskt *-ge* (jfr. sådana samiska former som *ii-ge*, *aei-ge*). Förlusten av *ne* syns i detta fall vara helt naturlig inte bara på grund av dess obetonade ställning utan också därför att den negerande betydelsen redan hade övertagits av *eigi*.

På detta sätt jämfördes den nordiska formen **ne ei gi etr* / **ne etr ei gi* "äter aldrig (inte)" med den samiska formen *ii-ge* / *ei-ge bora(t)* "han äter inte". Det är möjligt att sådana former som fisl. *ei*, *ey* "inte" (jfr. Vpm. 55 *ei manni þat veit* "åt

ingen är det beaktat“), *ey-vit*, ”ingenting, inte“ (Háv 28, 4, 93, 1), som vanligen betraktas som förkortningar av *eigi*, återspeglar just den ursprungliga identifikationen av fnord. *ei* med den samiska negationspartikeln (*ii/ei*, *aei*). Att inte *ei* utan *eigi* har blivit den vanliga nordiska negationspartikeln beror på homonymin *ei* (”inte“) - *ei* (”alltid“).

Då nordiskt *eigi* interpreterades som en negering och inte som en förstärkning i överensstämmelse med betydelsen av samiskt *ii-ge* (*ei-ge*), *aei-ge*, var *ne* inte längre nödvändigt och försvann. På så sätt var det just i formen *eigi* som *-gi* först utvecklat den negerande betydelsen i nordiska språk. Från denna form har denna betydelse spritt sig till andra *-gi* bildningar.

Det är anmärkningsvärt att det fornisländska negerande suffixet *-a(t)* var möjligt bara för verb, medan suffixet *-gi* brukades med pronomina, adverb och adjektiv. Denna användning motsvarar fördelningen av verbalsuffixet /t/, /h/, /0/ (*borat*, *borah*, *bora*) hos de samiska negeringsformerna och det förstärkande enklitiska *-ge* som suffigeras till pronomina och adverb (se ovan) och är möjlig vid det så kallade negations verbet (*ii-gi*).

Om vi tar hänsyn till förekomsten av de nordiska *a(t)*- och *gi*-formerna redan hos skalderna från 800-talet, får vi datera utvecklingen senast till 700-talet. Under samma tid utvecklades det mediala *s(k)*-suffixet, som också förekommer redan hos de första skalderna och i yngre runinskrifter (Kusmenko 2001). Uppkomsten av suffigerad *-in(n)*, som grammatikaliserades som den bestämda artikeln först senare och som dateras av Wessen till ”förlitterär tid och inte till dess sista epok“ (Wessén 1970, 32) torde också hänföras till samma tid (Kusmenko, 2002b). Till samma period hör förlusten av de obetonade germanska prefix, framför allt av *be-* och *ge-* (Steblin-Kamenskij 1955, 171) som har bevarats upp till våra dagar i de västgermanska språken. I alla dessa fall har vi en utveckling av en trokaisk prosodisk struktur i stället för en äldre jambisk struktur (*x / > / x*). Den ursprungliga variationen *hinn maðr* (*x /*), *maðr hinn* (*/ x*) ersätts av en suffigerad form *maðrinn* (*/ x*), i stället för konstruktionen med negationpartikeln utvecklas en suffigerad form *ne etr > etrat* (*x / > / x*), och de obetonade prefixen försvinner helt och hållet (*gehaitan > heita* (*x / x > / x*)). Utvecklingen av den mediala formen på *s(k)* kan man också betrakta som en utveckling mot en trokaisk struktur. Formerna som *byggja sik* hade redan betoningen på den första stavelsen, men hela strukturen var inte trokaisk (*/xx*). Reduceringen och suffigeringen av *sik* (*> -s(k)*) har även i detta fall skapat en trokaisk struktur. Vi får inte glömma att den prosodiska strukturen */x* betraktas som prosodisk huvudstruktur i samiskan (Maggä 1984, 13–14). Schematiskt kan man föreställa sig utvecklingen på följande sätt:

<i>hinn maðr, maðr hinn</i> (<i>x /</i> , <i>/ x</i>)	>	<i>maðrinn</i> (<i>/ x</i>)
<i>*gehaita</i> (<i>x / x</i>)	>	<i>heita</i> (<i>/ x</i>)
<i>ne vas</i> (<i>x /</i>)	>	<i>vasat</i> (<i>/ x</i>)
<i>byggja sik</i> (<i>/ x x</i>)	>	<i>byggjask</i> (<i>/ x</i>)

Den resulterade ordstrukturen är i alla dessa fall / x (betonat rotmorfem+obetonat suffix). Vi ser att den prosodiska utvecklingen i nordiskan fullständigt motsvarar den samiska prosodiska modellen.

För att svara på frågan om de nordiska drag, som uppstod först i samernas nordiska språk, kunde sprida sig till de genuina nordiska dialekterna, bör man klarlägga två saker, nämligen samernas utbredning på den tiden och förhållandet mellan samer och nordbor. Den andra frågan är av största vikt, eftersom det är just attityden till en språkgrupp som är avgörande vid ett språklån. Det är klart att stigmatiseringen av en språkgrupp gör ett språklån omöjligt.

5 SAMER OCH NORDBOR PÅ VIKINGATIDEN (EXKURS 1)

Efter fyndet av en samisk båtgrav uppmanade Stenvik till en ”mer nyanserad uppfattning av förhållandena mellan samer och nordbor i förhistorisk tid” (Stenvik 1979, 136). Denna uppmaning har fått ett kraftigt gensvar hos nordiska historiker och arkeologer men förblivit ohörd av nordiska språkforskare.

De arkeologiska och historiska undersökningarna på senare tid har visat att under järnåldern och under tidigare medeltid var samernas utbredningsområde mycket större än i dag och nådde norra Uppland i Sverige och norra Akerhus i Norge (jfr Zachrisson 1997, fig. 139). Nordbornas attityd till samer under tiden då de båda var hedningar var långt ifrån stigmatiserande. Det var en tid av fredlig koexistens med en klar arbets- och kulturfördelning. Varje befolkningsgrupp visste både för- och nackdelarna med sina grannar. Samerna ansågs vara goda jägare, skridskoåkare och bågskyttar samt goda läkare, trollkarlar och trollkvinnor. De vanliga epiteten, som betecknade samer i fornisländska *margfróðr*, *fjólkunigr*, betydde inte bara ”mångkunnig” utan också ”trollkunnig”. Trollkunnighet var på den tiden ingen negativ kvalitet, som den blev senare under kristen tid. Vi får inte glömma att i den prosaiska inledningen till Völundarkviða meddelas att den underbara smedens far var en *finnakonungr* och en av Völunds bröder hette Slagfinn. Redan 1877 anförde Johan Fritzner inte bara flera intressanta uppgifter från isländska sagor om samer och om nordbornas attityd till samer på vikingatiden utan bevisade också, att den isländska sejden, den speciellt nordiska formen för schamanism, som beskrivs t. ex. i Eirik Rödes saga, kan betraktas som ett resultat av samisk påverkan på nordisk trolltradition (Fritzner 1877, 170–171, 180, 195–197; jfr. också Strömbäck, 1935; Buchholz 1968; Hermann Pálsson 1999). Samisk trolltradition finner vi också i den isländska runinskriften (1100-talet) på ett spadskäft. Ordet **boattiat** i inskriften **boattiat mik inkialtr kærþi** interpreteras som infinitiv med imperativbetydelsen på det samiska verbet med betydelsen ”att komma” (nordsam. *boahit*). Inskriften tolkas som en besvärjelse ”kom tillbaka (i fall stulen eller försvunnen), mig Ingjald gjorde” (Olsen & Bergsland 1943, 5–7). Att det i besvärjelsen användes en samisk formel är helt naturligt, eftersom samerna ansågs vara de högsta auktoriteterna på detta område i det hedniska Norden.

Även den första kristna konungen Olaf Tryggvason († 1000) söker strax efter sin ankomst till Norge upplysningar hos en finn om framtidens händelser (Flat. 1, 231). Bruket att ”åka till samer” inte bara för att samla skatter utan också för att

låta sig spås eller lära sig trolldom bevarades ännu på 1200-talet. I kyrkorätten för flera områden i Östnorge (Eidsivabingslag och Borgarþingslag) från 1200-talet står det att det är förbjudet att *fara till finna, gera finnfara, trúa á finna, at fara á Finnmerkr at spyrja spá* (Fritzner 1877, 160–161).

Förhållandena mellan samer och nordbor i den hedna tiden var mycket tätare än man föreställde sig tidigare. Den svenska historikern Zachrisson skriver att samer och nordbor levde ”i en viss symbios” (Zachrisson 1997, 131). Hon anför arkeologiskt material som visar att representanter för båda kulturerna gifte sig med varandra (ibid.). Medeltida västnordiska källor bekräftar dessa arkeologiska data. Både i det ungefär 1190 skrivna norska Ágrip och i Snorris Heimskringla från 1200-talet berättas om Harald Hårfages (d. 933) giftermål med en samisk kvinna Snöfrid, med vilken han hade fyra söner som senare fick av honom Ringariki, Totn och Hadaland (Snorri Sturluson 1941, kap. 25, 33). Det finns även en drapa som Harald Hårfager skulle ha diktat efter hennes död (jfr. Finnur Jónsson 1912, 5). Hela historien med Snöfrid är intressant på grund av två moment. För det första meddelas fakta som utan tvivel ägde rum (Haralds giftermål med en samisk kvinna), för det andra är det intressant hur norska och isländska kristna författare tolkar den. Hela historien presenteras av Snorri som om Harald förtrollades av Snöfrid när han druckit ett kärll med mjöd, som hon fyllt åt honom. Kungen trolovade sig med Snöfrid och ”älskade henne så vanvettigt att han släppte sin makt”. Denna trolldom hölls även efter hennes död. Han satt vid hennes kropp och ”sörjde hennes död i tre vintrar och hela landets folk sörjde över hans förvirring”. Först efter att Torleif vise ”dämpade förvirringen” och Snöfrids kropp brändes på bål och ormar och ödlor, grodor och paddor och all slags otyg välldes ut ”steg kungen till medvetande och kom ur sin galenskap” (Snorri Sturluson 1941, kap. 25).

Hela historien med Snöfrid är full av litterära motiv. Även hennes namn har en sagokaraktär till skillnad från namnet av hennes far Svasi, som i Ágrip kallas *finnakonungur*. I Snöfri-episoden ser vi förbindelsen mellan två för den medeltida litteraturen bekanta motiv: en sådan stor sorg över hustruns död att kungen (fursten) inte kan skilja sig från hennes döda kropp (jfr. Fritzner 1877, 162, anm. 3) och ett tydligt kristligt motiv med otyg som välles ut ur Snöfrids kropp, vilket påminner oss om representanter för samma fauna som välles ut ur gamla hedniska idoler vid den nya religionens seger över den gamla. Snorre som levde på 1200-talet kan förklara både Harald Hårfages giftermål med en samisk kvinna och hans stora sorg över hennes död (han skriver inte om Haralds drapa över Snöfrid) bara som ett resultat av en förtrollning av en samisk kvinna. Trots att Snorri vet att Harald själv var hedning är för honom Snöfrid ett förkroppsligande av hedendom, jfr. särskilt motivet med otyg som välles ut ur hennes kropp. Snorris attityd till Snöfrid visar oss en klar förändring i attityden till samer i det kristna Skandinavien. Och denna förändring har återspeglats i folkets benämning. Samer, som tidigare kallades *finnar* (och som fortfarande kallas så i flera nordskandinaviska dialekter) fick på 1200-1300-talet ett annat namn »lappar». Även om den tidigare antagna etymologin, som förband ordet antingen med det nordiska ordet *lapp* eller med det medellågtyska *lappe* ”dumbom” (jfr. t. ex

Blöndal 1989) är fel, är det uppenbart att detta sammanhang fanns i folkskymologin.

Det är just spridningen av namnet *Finn* och av flera sammansatta namn med *Finn*- som komponent i det forna Norden som tillåter oss se en helt annan attityd till samer på den hedniska tiden. Det första belägget för detta namn finner vi redan i runinskriften från Berga (Östergötland, omkring 500), som bara består av två namn **saligastiR fino**. Ordet **fino** (nom. sg. fem. n-stamm) tolkas som ett kvinnonamn motsvarande fisl. *Finna*, som är "von Haus aus feminine Motivierung zu dem Männernamen an. *Finnr* "Finne, Lappe" (Krause 1966, 193). I Uppsala universitetets rundatabank har jag funnit nio yngre runinskrifter med namnet *Finnr* och 19 med *finn*- som namnkomponent (*Guðfinnr*, *Hróðfinnr*, *Finnulfr*, *Arnfinnr*, *Gullfinnr* (eller *Kolfinnr*), *Þórfinna*, *þórfinnr* o. s. v.). Utbredningsområdet för sådana runinskrifter är huvudsakligen Mellansverige och Östnorge. I fornvästnordisk litteratur finns också flera namn med *Finn*- (*Finnr*, *Finni*, *Finna*, *Finnbjörn*, *Finnbjörg*, *Þorfinnr*, *Þorfinna* o. s. v.). Namnen med komponenten *finn*- påträffas sällan även i fornvästgermanska språk (feng. *Merefin*, ffrank. *Fingast*, *Finn*).

I Norden (särskilt i Norge och Sverige) finns det flera ortnamn, som är bildade av personnamn med *finn*- (jfr. t. ex. Rygh 1901, 19, 36, 68).

Självklart kan spridningen av personnamnet *Finn* inte vittna om samernas utbredningsområde. Men den kan vittna om en attityd till samer som skiljer sig från den senare attityden. Det är möjligt att föreställa sig att en av Harald Hårfagres hustrur var samiska, men att föreställa sig att Gustav Vasas hustru kunde vara en samisk kvinna är otänkbart.

Det finns emellertid bara få samiska ortnamn i det område, som Zachrisson betecknar som samisk-nordiskt kontaktområde (om samiska ortnamn i detta område se Bergsland 1964, 1983). Den sällsynta förekomsten av samiska ortnamn i det samisk-nordiska kontaktområdet stämmer emellertid inte med historiska och arkeologiska data och kunde ifrågasätta idén om samiskt inflytande på nordiska språk. Men frånvaron av samiska ortnamn beror på att olika former av ortnamn användes i samiskan och i nordiskan. Detta är en situation, som påminner oss om bruket av ortnamn i Finland (Åbo - Turku, Helsingfors - Helsinki o. s. v.). När norrmännen bosatte sig i ett samiskt område övertog de samiska ortnamn men i regel översatte de till norska (Nielsen 1920, 4). Denna situation har bevarats till våra dagar, många ortnamn har olika former i norskan och samiskan. När man talar norska använder man den norska formen, när man talar samiska använder man en samisk form (jfr. norsk. *Vadsø*, *Kjøpsvik*; sam. *Čáccesuolo* (*čácci* "vatten", *suolo* "ö"), *Oaffi* (etymologi oklar)) (Frette 1975, 106). Frette beskriver situationen med samiska ortnamn på följande sätt: "Det er forståelig at de samiske navneformene står svakt mange steder når de må konkurrere med de norske formene som blir brukt av langt flere, ikke minst i det offentlige. Mange samisk talende går over til norsk som daglig talemål og nytter dermed norske navneformer. Særlig utsatt er navnene i ytterkantene av det samisktalende området, og vi må regne med at mange samiske navn er gått tapt for alltid på grunn av slik språklig overgang" (ibid., 107).

Det betyder att frånvaro av samiska ortnamn i Östra Norge och Mellansverige kan betyda att det har kommit till en språkväxel från samiska till nordiska på vikingatiden, vilket kunde vara grunden till framväxten av nordiska dialekter med samisk interferens.

Allt som anförts ovan vittnar om att på 700-1000-talet (tiden då vi antar utvecklingen av de ovannämnda suffigerade typiskt nordiska isoglosserna) fanns inga sociolingvistiska hinder för spridningen av produkter av samisk interferens till de genuina nordiska dialekterna. Vi kan inte säga med vilken samisk interferens Snöfrid talade med sina fyra barn, men det är inte uteslutet att de reinterpreteringsmodeller, som har lett till utvecklingen av de ovannämnda suffigeringarna i nordiska språk, också var kännetecknande för hennes fornnorska språk. Det är inte heller en slump att alla de ovannämnda dragen är representerade i danskan i mycket mindre omfattning än i andra nordiska språk (t. ex. finns det ingen suffigering av den bestämda artikeln på den största delen av Jutland och inte heller några spår av *-at*-suffigeringen).

6 VIDARE UTVECKLING AV NEGERINGSMARKÖRER I DE NORDISKA SPRÅKEN (EXKURS 2)

Varken *a(t)*-suffixet eller partikeln *eigi* (*eghi*) har bevarats som negeringsmarkörer i de moderna nordiska språken. Suffixet *-a(t)* har försvunnit helt och hållet, medan *eigi* bevarats bara marginalt i alla nordiska språk. Omkring 1500 ersattes den med en annan bildning med *-gi* (isl. *ekki*, *ikke*, *icke* < *eitt-ki*), som i sin tur undanträngdes i svenskan av en ytterligare bildning med *-gi* (*inte*) – ursprungligen nom. och akk. neutr. av *ingen* (*inte* < *ingte*). Det betyder att under loppet av ungefär 1500 år har vi haft följande utveckling *ne* > *a(t)* > *eigi* > *ekki*, (*icke*, *ikke*) > (i svenskan) > *inte*.

Neckel förmodar utvecklingen *ne* > *at* > *eigi* för 800-1100-talet (Neckel 1913, 21–23). *Eigi* segrar som negeringsmarkör först på 1100-talet (ibid., 23) och intar markörens plats fram till 1500, då den undantränges av *ekki* (*ikke*, *icke*).

Förlusten av det negerande *a(t)*-suffixet samt en jämförelsevis snabb förlust av *eigi* i alla nordiska språk och av *icke* i svenskan är förknippad med en särskild semantik hos negationspartiklar. På grund av deras semantik hör de till de ord som är utsatta för snabb förändring eller förlust. Den negerande semantiken är ofta enfatisk och just strävan till en starkare emfas, till en starkare markering av negeringen leder till utbytet av en neutral negeringsmarkör mot en stilistisk markerad negeringsmarkör.

Jespersen beskriver utvecklingen på följande sätt: "the original negative adverb is first weakened, then found insufficient and therefore strengthened, generally through some additional word, and this in its turn may be felt as the negative proper and may then in course of time be subject to the same development as the original word" (Jespersen 1917, 5). Denna utveckling, som demonstrerades av Jespersen med hjälp av utvecklingen av negationsformen i franska (*non dico* > *jeo ne di* > *je ne dis pas* > *je dis pas*) kallas »Jespersens cykel«. En liknande cykel finner vi i utvecklingen av negationsformen i de nordiska språken.

Utvecklingen *ne* > *a(t) eigi* > *ekki* (*icke, ikke*) > (i svenskan) *inte* utgör just en sådan kedja av före detta markerade markörer, vilka på grund av den växande användningsfrekvensen förlorar sin stilistiska markering och ersattes av mer markerade markörer, vilka i sin tur upprepar samma utveckling. *Ne* undantängdes av *-a(t)* på grund av dess emfatiska karaktär, men så snart *-a(t)* blivit den frekventaste och vanligaste negeringsmarkören undertecknade det sin dödsdom. I dess ställe kommer en ny markör *eigi*, som kunde brukas under samma tid som *-at*, men i tiden då *-at* var en omarkerad negering var användningen av *eigi* begränsad och stilistiskt markerad. Så snart *eigi* segrar över *-a(t)*, rensar det vägen för nästa markör (*ekki*), som sällan var möjlig som en negering även under tiden då *eigi* härskade som den allmänna negeringsmarkören (exempel hos Cleasby & Vigfusson 1957, 121). Man kan föreställa sig denna utveckling på följande sätt: *ne-at* > *at* - *eigi* > *eigi* - *ekki* > *ekki* - *inte* (sv.) > (sv.) *inte* - ?, där **fett** betecknar stilistiskt framhävande, eller schematiskt *A – B* > *B – C* > *C – D* > *D – E* >...

Suffigerad negation i nordiska språk har försvunnit inte på grund av suffigeringen (de andra två suffigerade grammatiska kategorierna den bestämda artikeln och s-passiven har bevarats till våra dagar) utan på grund av negeringens emfatiska karaktär och strävan efter en ständig förstärkning av negeringen. Samma utveckling kan man iaktta också i andra språk, jfr. eng. *ne* > *ne what (not)* > *do not*. Den ursprungliga förstärkningen med *do* (som fortfarande är giltig i andra fall, jfr. *do*+verb i affirmativa satser), har förlorat sin framhävande karaktär och blivit till en neutral negering.

LITTERATUR

- Bartens, Hans-Hermann, 1989: *Lehrbuch der saamischen (lappischen) Sprache*. Hamburg.
- Bergsland, Knut, 1945: *Røros lappisk grammatik*. Oslo.
- Bergsland, Knut, 1961: *Samisk grammatik*. Sparsborg.
- Blöndal Magnusson, Ásgeir, 1989: *Íslensk orðsifjabók*. Reykjavík.
- Bondarenko, V. N., 1983: *Otricanie kak logiko-grammatičeskaja kategorija*. Moskva.
- Brate, Erik, 1887: *Västmanalagens ljudlära*. Stockholm.
- Buchholz, Peter, 1968: *Schamanische Züge in der altisländischen Überlieferung*. (Diss.) Münster.
- Cleasby, Richard; Vigfusson, Guðbrandur, 1957: *An Icelandic-English Dictionary*. Oxford.
- Collinder, Björn, 1934: *Indo-uralisches Sprachgut. Die Urverwandschaft zwischen der indoeuropäischen und der uralischen (finnischugrisch-samojedischen) Sprachfamilie*. (Uppsala Universitetets Årsskrift 1934. Filosofi, språkvetenskap och historiska vetenskaper 1). Uppsala.

- Coombs, Virginia Mae, 1976: *A Semantic Syntax of Grammatical Negation in the Older Germanic Dialects*. (Göppinger Arbeiten zur Germanistik Nr. 177). Göppingen.
- Dahl, Östen, 1979: "Typology of sentence negation". I: *Linguistics*. Bd. 17. 79–109
- Delbrück, Berthold, 1910: *Germanische Syntax 1. Zu den negativen Sätzen*. (Abhandlungen der philologisch-historischen Klasse der königlichen sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften. Bd. 28.) Leipzig.
- Frette, Thor, 1975: "Samiske stednavn". I: *Norske stedsnavn stadnamn*. Helleland, Botolv (red). Oslo. 105–118.
- Fritzner, Johan, 1877: "Lappernes hedenskap og troldomskunst sammenholdt med andre folks, især nordmændenes, tro og overtro". I: *Historisk tidsskrift*. Bd 4. 135–217.
- Hermann Pálsson, 1999: "The Sami People in Old Norse Literature". I: *Nordlit*. (Arbeidstidsskrift i litteratur 5). Tromsø.
- Hoeksma, Jakob, 1997: "Negation and negative concord i Middle Dutch". I: *Negation and polarity. Syntax and semantics*. Forget, Danielle; Hirschbühler, Paul; Martineau, France; Rivero, Maria-Luisa (utg.). Amsterdam, Philadelphia. 139–156.
- Jespersen, Otto, 1917: *Negation in English and in other languages*. Copenhagen.
- Johnsen, Ingrid Sanness, 1968: *Stuttruner i vikingtidens innskrifter*. Oslo.
- Jónsson, Finnur, 1912: *Den norsk-islandske skjaldedigtning*. B (rettet text). Bd 1. København.
- Karelson, 1979: "Der Anteil des Verneinungsverbs an der Entstehung der Konjunktionen in den ostseefinnischen Sprachen". I: *Sovetskoe finnougrovedenie*. Bd 15. Nr. 2. 65–70.
- Kock, Axel, 1879: "Om några atona". I: *Arkiv för nordisk filologi*. Bd 7.
- Kock, Axel, 1911: "Ordforskning i Eddan". I: *Arkiv för nordisk filologi*. Bd 27. 107–140.
- Korhonen, Mikko, 1967: *Die Konjugation im Lappischen. Morphologisch-historische Untersuchung. 1. Die finiten Formkategorien*. Helsinki. (Mémoires de la société finno-ougrienne 143).
- Korhonen, Mikko, 1974: *Die Konjugation im Lappischen. Morphologisch-historische Untersuchung II. Die nominalen Formkategorien*. Helsinki. (Mémoires de la société finno-ougrienne 155).
- Krause, Wolfgang, mit Beiträgen von Herbert Jankuhn, 1966: *Die Runeninschriften im älteren Futhark*. Göttingen.
- Kusmenko, Jurij, 2001: "Den nordiska s(k)-formens uppkomst". I: *Nordiska språk – insikter och utsikter*. (Kleine Schriften des Nordeuropa-Institutes. Bd. 24) Kusmenko, Jurij; Lange, Sven (utg.). Berlin. 125–139.

- Kusmenko, Jurij, 2002a (i tryck): "Die Ursachen der Suffigierung des bestimmten Artikels in den skandinavischen Sprachen". I: *Jazyk i rečevaja dejatel'nost'*. 4. St.-Petersburg.
- Kusmenko, Jurij, 2002b (i tryck): "Der saamische Einfluß auf die skandinavischen Sprachen. Die Suffigierung des bestimmten Artikels und das s-Passiv". I: *Proceedings of the Third International Congress of Eurolinguistics in Mannheim*. Ureland, Sture (red.). Mannheim.
- Kuz'menko, J. K., 2001: "O pričinah odnoj grammatičeskoj innovacii v skqandinavskih jazykah: s-passiv". I: *Materialy konferencii, posvjaščennoj 110-letiju so dnja roždenija Žirmunskogo*. Sankt-Peterburg. 168–178.
- Mourek, V. E., 1905: "Zur altgermanischen Negation. Die Negation in der älteren Edda". I: *Sitzungsberichte der königlichen böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften. Klasse für Philosophie, Geschichte und Philologie*. Bd 8. 1–23.
- Neckel, Gustav, 1913: "Zu den germanischen Negationen". I: *Zeitschrift für Sprachforschung auf dem Gebiet der indogermanischen Sprachen*. Bd. 45. 1–23.
- Nickel, Klaus Peter, 1990: *Samisk grammatikk*. Oslo.
- Nielsen Konrad., 1920: "Til undersøkelse av lappiske stedsnavn". I: *Skrifter utg. av Videnskapsselskapet i Kristiania*. II. Klasse Bd. 1. Nr. 1. Kristiania.
- Noreen, Adolf, 1903: *Altisländische und altnorwegische Grammatik unter Berücksichtigung des Urnordischen*. Halle.
- Noreen, Adolf, 1904: *Altschwedische Grammatik mit Einschluß des Altgutnischen*. Halle.
- Olsen, Magnus, Bergsland, Knut, 1943: *Lappisk i en islandsk runeinskrift*. (Avhandlingar utg. av det Norske Videnskapsakademi i Oslo, II kl. 1943 Nr. 3). Oslo.
- Peterson, Lena, 1989: *Svensk runordregister*. Stockholm.
- Rygh, Olu, 1901: *Gamle personnavne i norske stedsnavne*. Kristiania.
- Selickaja, I. A., 1967: "Sposob vyraženiya obščego otricanija v finskom jazyke". I: *Pribaltijsko-finskoe jazykoznanie*. Leningrad. 50–58.
- Snorri Sturluson, 1931: *Edda Snorra Sturlusonar*. Jónsson, Finnur (utg.). København.
- Snorri Sturluson, 1941: *Bjarni Aðalbjarnason bjó til prentunar*. (Noregs konungasögur. Bd 1). Reykjavík.
- Steblin-Kamenskij, M. I., 1955. *Drevneislandskij jazyk*. Leningrad.
- Stenvik, Lars F., 1979: "Samer og nordmenn sett i lys av et uvanlig gravfunn fra Salteområdet". I: *Viking* 1979. 127–139.
- Strömbäck, Dag, 1935: *Sejd. Textstudier i nordisk religionshistoria*. Stockholm.
- Sveinbjörn Egilsson, 1931: *Lexicon poeticum. Ordbog over det norsk-islandske skjaldesprog*. Jónsson, Finnur (utg.). København.

Vries, Jan de, 1961: *Altnordisches etymologisches Wörterbuch*. Leiden.

Wessén, Elias, 1970: *Schwedische Sprachgeschichte*. Berlin.

Zachrisson, Inger, (Hg.) 1997: *Möten i gränsland: samer och germaner i Mellanskandinavien*. Stockholm.

Kleine Schriften des Nordeuropa Institutes 27

Redaktion: Charlotta Brylla, Miriam Grov, Maria Heydenreich, Anneli Nilsson,
Rune Palm

Layout: Maria Heydenreich

Redaktionsschluss: 12. August 2002

© Nordeuropa-Institut, Humboldt-Universität zu Berlin